

## Faksimil

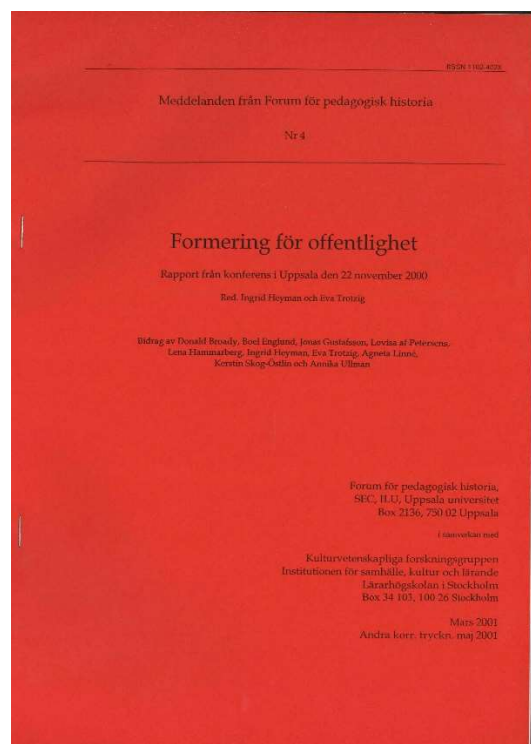
Ingrid Heyman & Eva Trotzig (eds.), *Formering för offentlighet. Rapport från konferens i Uppsala den 22 november 2000*  
Meddelanden från Forum för pedagogisk historia 4, mars 2000, 89 p.

Faksimil av tryckoriginal. Serien utgiven av Forum för pedagogisk historia, SEC, ILU, Uppsala universitet. Detta nummer i samverkan med Kulturvetenskapliga forskningsgruppen, Lärarhögskolan i Stockholm

I det fysiska arkivet även ett ex av 2 korr. tryckningen maj 2001

## Innehåll

- Donald Broady, "När fältbegreppet inte räcker till. Svårigheter i studiet av kvinnors nätverk", pp. 5–11  
Donald Broady, "Prosopography. Definition and suggested readings", pp. 13–15  
Boel Englund & Jonas Gustafsson, "Stockholm som kulturellt rum kring förra sekelskiftet", pp. 17–31  
Lovisa af Petersens. "Kvinnokonferensen 1897", pp. 33–45  
Lena Hammarberg & Ingrid Heyman & Eva Trotzig, "Tre stockholmskvinnor och deras 'hem för andra' kring sekelskiftet 1900", pp. 47–62  
Agneta Linné & Kerstin Skog-Östlin, "Flickskola och seminarium som nätverk, bildningsväg och verksamhetsfält", pp. 63–82  
Annika Ullman, "Den kvinnliga eliten", pp. 83–87  
Bilaga: Deltagare, konferensen Formering för offentlighet, Uppsala, 22 november 2000, p. 88



---

Meddelanden från Forum för pedagogisk historia

Nr 4

---

## Formering för offentlighet

Rapport från konferens i Uppsala den 22 november 2000

Red. Ingrid Heyman och Eva Trotzig

Bidrag av Donald Broady, Boel Englund, Jonas Gustafsson, Lovisa af Petersens,  
Lena Hammarberg, Ingrid Heyman, Eva Trotzig, Agneta Linné,  
Kerstin Skog-Östlin och Annika Ullman

Forum för pedagogisk historia,  
SEC, ILU, Uppsala universitet  
Box 2136, 750 02 Uppsala

i samverkan med

Kulturvetenskapliga forskningsgruppen  
Institutionen för samhälle, kultur och lärande  
Lärarhögskolan i Stockholm  
Box 34 203, 100 26 Stockholm

Mars 2001

Forum för pedagogisk historia  
Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi  
(Sociology of Education and Culture)

Adress SEC, ILU, Uppsala Universitet  
Box 2136, 750 02 Uppsala  
Telefon 08-4712500

Kulturvetenskapliga forskningsgruppen  
Institutionen för samhälle, kultur och lärande  
Lärarhögskolan i Stockholm

Adress Box 34 203  
100 26 Stockholm  
Telefon 08 737 55 00

Formering för offentlighet. Rapport från konferens i Uppsala den 22 november 2000  
Red. Ingrid Heyman och Eva Trotzig  
Meddelanden från Forum för pedagogisk historia nr 4  
SEC, ILU, Uppsala universitet, mars 2001

ISSN 1102-402X

© Författarna

## Förord

Perioden kring sekelskiftet 1900 var avgörande för kvinnors väg från privat till offentligt. Detta var en av grundtankarna vid formuleringen av forskningsplanen för det av Riksbankens jubileumsfond finansierade projektet *Formering för offentlighet. En kollektivbiografi över stockholmskvinnor 1880–1920\**, som ägnas åt Stockholm som mötesplats, relationen privat/offentligt, kvinnornas individuella banor, deras nätverk och deras insatser för att forma moderna offentligheter. Vi arbetar inom projektet med tre olika slag av offentliga arenor – de filantropiska/socialpolitiska, kulturella och pedagogiska.

Vi tar avstamp i det teoretiska perspektiv som utformats av Pierre Bourdieu och hans medarbetare och gör bruk av begrepp som kapital och fält, dispositioner och positioner. De sammanhang vi analyserar torde snarast vara fält i vardande. Icke desto mindre låter de sig studeras med de teoretiska redskap Bourdieu med flera har utvecklat. Offentlighetsbegreppet kommer under arbetets gång att utsättas för kritisk granskning.

Det första bidraget *När fältbegreppet inte räcker till. Svårigheter i studiet av kvinnors nätverk* av Donald Broady diskuterar problem som kan uppstå med den metodologiska ansats vi valt. Fält, skuggfält, nätverk och olika slag av kapital diskuteras och en sammanställning över faktorer som kan vara viktiga vid analys av kvinnors väg mot det offentliga. Ett metodiskt angreppssätt för projektet är kollektivbiografien, prosopografien, som presenteras i en uppsats; även den av Donald Broady.

Vår studie är avgränsad till Stockholm. Det andra bidraget *Stockholm som kulturellt rum kring förra sekelskiftet* av Boel Englund och Jonas Gustafsson behandlar staden Stockholm som geografiskt, socialt och kulturellt rum. Det intensiva byggandet – både av esplanader och hus – skildras kort liksom möten mellan människor av kött och blod – författare, läkare, tandläkare, politiker, socialt verksamma personer, journalister, vetenskapsmän och ”vanliga dödliga” – skildras kort. Gränsen mellan privat och offentligt är flytande – mycket av det offentliga försiggår i hemmen, i salonger eller inom sammanslutningar. Det tryckta ordets offentlighet utgörs främst av män och här ges en första skiss.

En annan typ av offentlighet utgörs av de kongresser, konferenser och möten som anordnades av olika yrkesgrupper eller av t.ex. kvinnorörelsen. *Kvinnokonferensen 1897* i Stockholm hölls samtidigt med den Allmänna Konst- och Industriutställningen och samlade en stor mängd kvinnor och män i Frimurarlogens samlingsal på Blasieholmen för att väcka uppmärksamhet i kvinnofrågan. Lovisa af Petersens beskriver att konferenskvinnorna inte bara ville arbeta utåt – de strävade även ”uppåt och inåt”. Fokus ligger dels på hur konferensen organiserades, dels på den bild kvinnorna själva framhåller och även pressen ger av deras initiativ. De inre stridigheter som förekom i anslutning till konferensen hålls nere till förmån för bilden av en enad kvinnorörelse.

Några av de kvinnor vi studerar blir föremål för särskild uppmärksamhet där vi söker rekonstruera delar av individernas livshistoria och teckna spänningen mellan individuella livslopp och formandet av de institutioner och sociala fält de bidrog till att

---

\* Se <http://www.skeptron.ilu.uu.se/broady/sec/ffo.htm>

bygga upp. Intresset för strukturer paras med en uppmärksamhet på individerna. I det fjärde bidraget, *Tre stockholmskvinnor och deras "hem för andra" kring sekelskiftet 1900*, beskrivs tre kvinnors livslopp i relation till de olika slag av hem de etablerade eller medverkade till att åstadkomma. Lena Hammarberg, Ingrid Heyman och Eva Trotzig prövar tanken, med stöd av Bourdieus begreppsapparat, hur kvinnornas egna barndomshem kan utgöra en objektiv social kategori som verkar strukturerande på deras uppfattning om hemmet som subjektiv kategori, dvs. deras föreställningar om hem. De tre kvinnornas agerande tolkas dels med ett religiöst perspektiv, dels med Ellen Keys kristendomskritiska perspektiv, dels utgör Bourdieus teori om habitus och kapital ett tolkningsalternativ.

De två sista uppsatserna analyserar olika delar av den pedagogiska offentligheten. Det femte bidraget *Flickskola och seminarium som nätverk, bildningsväg och verksamhetsfält* av Agneta Linné och Kerstin Skog Östlin analyserar flickskolorna i Stockholm som mötesplats för många av kvinnorna inom det pedagogiska området. En sammanställning som visar 24 kvinnors verksamhet vid 13 flickskolor ger belägg för att stora möjligheter fanns för att etablera nätverk. Anknytning görs till Habermas' analys av offentligheten som en form för öppet kritiskt samtal. I den pedagogiska offentligheten avgränsas talet till frågor om uppfostran, utbildning och undervisning. Motsättningar mellan statligt och privat, flick- och gosskolor berörs. En individs – Anna Sörensen – karriärväg genom utbildning och arbete fram till den högsta statliga tjänst en dåtida lärarinna kunde få, rektor för folkskolelärarinneseminariet i Stockholm, levandegör de problem välutbildade kvinnor kunde möta och de strategier de begagnade.

Det sista bidraget *Den kvinnliga eliten* av Annika Ullman är av annan karaktär än övriga och behandlar ett tema om den kvinnliga eliten, dess relationer till män och till andra kvinnor. Detta tema är hämtat ur en bok som föreligger i manus *Stiftarinnor, föreståndarinnor. Sofi Almquist, Anna Sandström, Anna Ahlström och deras tid*. Annika Ullman startade sitt arbete inom ramen för ett tvåårigt forskningsstipendium 1998-2000. Övriga medarbetare påbörjade de studier, som här delredovisas, i januari 2000.

De fem sista uppsatserna är bearbetningar av bidrag som diskuterades vid konferensen *Formering för offentlighet* den 22 november 2000 i Uppsala. Vårt projekt hade då pågått sedan januari 2000 och föreliggande publikation är en första avrapportering. Vid konferensen kommenterades bidragen och vi tackar varmt för synpunkter och engagerad diskussion. Lista över konferensdeltagare och kommentatorer av bidragen bilägges.

Stockholm i februari 2001

Ingrid Heyman

Eva Trotzig

# Innehåll

Förord.....	1
<b>Innehåll.....</b>	<b>3</b>
<b>När fältbegreppet inte räcker till. Svårigheter i studiet av kvinnors nätverk.....</b>	<b>5</b>
<b>Prosopography. Definition and suggested readings.....</b>	<b>13</b>
<b>Stockholm som kulturellt rum kring förra sekelskiftet.....</b>	<b>17</b>
Staden och det sociala rummet.....	17
Stadsrummet.....	18
Mötesplatser.....	20
Musiklivet.....	23
<i>Det tryckta ordet – tidningar och litteraturkritik.....</i>	<i>25</i>
Avslutning.....	30
<b>Kvinnokonferensen 1897.....</b>	<b>33</b>
Inledning.....	33
<i>Syfte, frågeställningar och källmaterial.....</i>	<i>34</i>
Konferensförberedelserna.....	34
Konferensens inledning.....	36
Konferensföredragen.....	38
Konferensens övriga arrangemang.....	41
En kvinnornas konferenskultur?.....	42
Konferensens betydelse.....	43
<b>Tre stockholmskvinnor och deras ”hem för andra” kring sekelskiftet 1900.....</b>	<b>47</b>
<i>Inledning och teoretiska utgångspunkter.....</i>	<i>47</i>
Tre kvinnor.....	48
Liv och verk – biografiska notiser.....	54
Några tolkningar.....	56
<b>Flickskola och seminarium som nätverk, bildningsväg och verksamhetsfält.....</b>	<b>63</b>
Inledning.....	63
Nätverk, offentlighet, fält.....	63
<i>Stockholms pedagogiska offentlighet – en konturskiss.....</i>	<i>65</i>
Flickskolan som bas för nätverk.....	66
Några viktiga skolor.....	67
Länkar mellan flickskolor.....	70
<i>Anna Sörensen – med seminariet som bildningsväg och verksamhetsfält.....</i>	<i>71</i>
<i>Nätverk, offentlighet, fält – avslutande tankar.....</i>	<i>77</i>
<i>Exkurs: Flickskola och seminarium som utkomstmöjlighet.....</i>	<i>79</i>
<b>Den kvinnliga eliten.....</b>	<b>83</b>
Den kvinnliga eliten.....	83
Bilaga: Deltagare, konferensen Formering för offentlighet, Uppsala, 22 november 2000.....	88



# När fältbegreppet inte räcker till. Svårigheter i studiet av kvinnors nätverk<sup>1</sup>

Donald Broady

Hösten 1992 och våren 1993 stötte jag på ett problem som jag fortfarande inte knäckt. Jag skall i ganska personliga ordalag berätta om hur problemet dök upp och antyda några tänkbara sätt att hantera det.

Hösten 1992 publicerade Pierre Bourdieu boken *Les règles de l'art* som än i dag är den mest genomförda demonstrationen av hur studier av kulturella fält kan gå till.<sup>2</sup> Den hade förberetts under trettio års tid. Under sextio- och sjuttioalet ledde Bourdieu ett seminarium vid École normale supérieure om 1800-talets konst och litteratur. Under sina första år vid Collège de France på åttiotalet ägnade han åtskilliga av sina föreläsningar åt konstens och litteraturens fält. Många medarbetare och studenter har bidragit till det stora arbete varav brottsycken publicerats i talrika artiklar<sup>3</sup>. Långt innan den samlande framställningen i *Les Règles de l'art* blev tillgänglig var således fältbegreppet bekant, men främst som teoretiskt begrepp. Först under nittiotalet har det i större skala prövats som verktyg i empiriska och historiska studier världen över<sup>4</sup>.

Bourdieu bok stärkte min övertygelse att fältbegreppet är väl värt att prövas i studier av bl.a litteraturens, konstens, vetenskapens och religionens värld — vilket är vad Bourdieu avser med "kulturella fält". Samtidigt slog det mig att det finns områden som på intressant sätt bjuder motstånd mot fältbegreppet. Det tydligaste exemplet på sådana områden var kvinnors nätverk och kottier.<sup>5</sup> För mig var det två erfarenheter som ledde fram till den insikten.

<sup>1</sup> Denna uppsats var ett bidrag till konferensen "Det vidgade rummet: kvinnors idéer, strategier, nätverk och nischer på väg ut i offentligheten ca 1880-1940", Bjärsjölagårds slott, 10-12 maj 1999. Här återgivet utan förändringar.

<sup>2</sup> Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Seuil, Paris 1992.

<sup>3</sup> Ett antal av Bourdieus egna uppsatser — publicerade under perioden från slutet av sextioalet till 1987, således förarbeten till *Les Règles de l'art* — samlades i engelsk översättning i *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature*, Polity Press, Cambridge 1993.

<sup>4</sup> Donald Broady (red.), *Kulturens fält*, Daidalos, Göteborg 1998, är en antologi med bidrag av nordiska humanister och samhällsvetare som gör bruk av Bourdieus fältbegrepp.

<sup>5</sup> Så här formulerade jag det dilemman: "kvinnoforskningen [har], åtminstone för mig, tydliggjort ett problem med Bourdieus antropologi. Jag tänker särskilt på de historiska studierna av intellektuella kvinnors nätverk och kottier. I beskrivningen av sådana miljöer tar det ibland emot att använda den krigiska metaforik — vapenskramlet, de fiendliga härarna som står mot varandra, bastionerna som belägras och erövrar, och i stridens mitt ständigt dessa pretendenter vilkas enda trängtan är att besegra fursten och ta hans plats — som faller sig så naturlig i Bourdieus analyser av de kulturella fälten. Studierna av kvinnors nätverk pekar på andra sätt att leva som intellektuell, där inte "fälteffekterna" slår lika hårt, där det kan vara mer angeläget att vinna väninnornas sympati än att hemföra segrar i bataljerna om erkännande och auktoritet. Samma fenomen kan utan tvivel observeras i andra sammanhang, men för ögonblicket tycks forskningen om enkönade kvinnliga intellektuella miljöer ha goda utsikter att bidra med ett slags korrektiv till Bourdieus kultursociologi. Här finns två hypoteser att välja mellan: antingen har vi nått en gräns där fältbegreppet inte längre duger och måste ersättas med andra verktyg, eller också präglas även dessa kvinnliga intellektuella nätverk av fälteffekter, dock inte med ursprung i det litterära, konstnärliga eller vetenskapliga fältet, utan i andra och mindre utforskade fält (som har att göra med med, låt säga, rösträttskampen eller kvinnosaken). Båda hypoteserna är värda att prövas." (S. 36 i Donald Broady; "Enligt konstens alla regler", *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr 1 1994, s. 27-39.



För det första pågick inom vår forskningsgrupp ett antal projekt och avhandlingsarbeten som, trots att de främst berörde senare tidsperioder och i de flesta fall inledningsvis inte fäste särskild vikt vid de kvinnliga aktörerna, efter hand kom att uppmärksamma somliga kretsar av kvinnor kring sekelskiftet som haft en enastående betydelse för den utveckling som skulle följa. Anmärkningsvärt är att åtskilliga bland dessa kvinnor var verksamma på så många skilda fronter samtidigt. Vare sig vi studerade flickskolor, folkskoleseminarier, sjuksköterskornas organisering, hälsovård och hygienpolitik, textilslöjd, litterära salonger, musikunderundervisning eller kvinnorättskamp, påträffades ständigt samma kvinnor i arkivmaterialet. För att förstå betingelserna för deras insatser och strategier räckte det inte med att kartlägga de olika fält i Bourdieus mening som för hundra år sedan var på väg att växa fram i Sverige (litteraturen, vården, politiken, filantropin, etc.). Fälten i Bourdieus mening är avskilda hierarkiserade världar, där varje fält definieras av sin egen art av "fältspecifikt kapital", och undersökningar av sådana fält brukar ta fasta på hur grupper och individer samlar på sig tillgångar som ger dem tillträde till olika slags positioner inom fälten och hur de fördelar sig på olika läger som bekämpar varandra. Pionjärvinnorna var verksamma inom flera fält samtidig, eller i sammanhang som inte alls liknade fält, och deras strategier föreföll sällan följa något slags kapitalmaximeringsmodell. Deras insatser skedde i hög grad inom ramen för ett kollektivt företag, begripligt endast om man tar hänsyn till de nätverk och vänskapsband som förenade dem. Denna insikt blev utgångspunkt för ett pågående projekt<sup>6</sup> där vi, med en avgränsning till Stockholm, fortsatt samla material om dessa kvinnor som tillhörde samma kulturellt och intellektuellt livaktiga borgerlighet. De var väninnor eller konkurrenter och deras vägar korsades oupphörligen i sällskapslivet och vid kulturella evenemang, i politiska eller filantropiska sammanslutningar och i yrkeslivet. När vi ritade kartor över var de bodde insåg vi att de ofta passerade varandras portar i kvarteren kring Humlegården och träffades i mjölkbutiken.

För det andra upptäckte jag att det redan fanns en mängd forskning baserad på olika slags köns- eller genusperspektiv — sådana perspektiv hade varit ganska frånvarande i våra egna undersökningar — som tycktes bekräfta att fältbegreppet inte räcker till i studier av kvinnors kottier och nätverk. Lärorikt var när jag i april 1993 av Birgitta Holm inbjöds av kommentera en rad uppsatser tillkomna inom ramen för projektet "Kottier och kön. Kulturella nätverk och den skapande processen" vid Centrum för kvinnoforskning i Uppsala. Här fick jag inblick i pågående forskning som lyfte fram kvinnor som visserligen varit verksamma inom litteraturens eller universitetsvärldens fält, men vilkas insatser verkade svåra att förstå med hjälp av fältteorins redskap. Tag som exempel föremålet för Anna Nordenstams avhandlingsarbete: Hilma Borelius, den första kvinna i Sverige som erövrade docentkompetens i estetik. Det skedde 1910 och Hilma Borelius föreföll med många mått mätt lämpad att ingå i den krets som skulle sätta sin prägel på universitetsämnena litteraturhistoria och konsthistoria. Så blev det inte. Som student och senare som forskare och akademisk lärare hamnade hon snett i förhållande till sina studiekamrater, kolleger och överordnade. Hon blev förbisprungen av yngre män och togs inte alltid på allvar.<sup>7</sup> Det låter sig sägas att det berodde på att hon var kvinna, men då konstaterar man egentligen bara att hon saknade vissa egenskaper

<sup>6</sup> Donald Broady, Boel Englund, Ingrid Heyman, Agneta Linné, Kerstin Skog-Östlin, Eva Trotzig, Annika Ullman: *Formering för offentlighet. En kollektivbiografi över Stockholmskvinnor 1880—1920. Forskningsplan, 6 juni 1998.* Rapporter från Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi, nr 22, SEC/ILU, Uppsala 1998.

<sup>7</sup> En version av Anna Nordenstams uppsats till seminariet vid Centrum för kvinnoforskning den 28 april 1993 publicerades som "Hilma Borelius — först på fältet", *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr 1 1994, s. 49-55; omarbetad version tryckt som "Hilma Borelius — pionjär på fältet", s. 255-271 i D. Broady (red.), a.a. 1998.

som fungerade som konkurrensmedel. Man säger enbart något om vad som felades henne, inget om vad hon själv hade eller gjorde. Att hon avvisade sin professors förslag till avhandlingsämne och i stället försökte följa en jämnårig väninnas råd<sup>8</sup> kan tolkas som att hon var oförmögen att följa eller vägrade respektera det akademiska spelets regler, men vittnar också om betydelsen av andra nätverk än de ordinära akademiska. Väninnan var inte heller vem som helst utan Lydia Wahlström, ledargestalt, mentor och biktmor för många inom den första generationen universitetsutbildade svenska kvinnor<sup>9</sup>.

Att fältbegreppet duger *något* till även i dylika fall är uppenbart. Hilma Borelius belägenhet låter sig delvis förklaras med hänvisning till de lagar som rådde inom svenska akademiska fältet och det lundensiska subfältet. Kvinnliga författare eller konstnärer har varit tvungna att förhålla sig till existerande litterära och konstnärliga fält. "Ortodoxa" Bourdieu-inspirerade studier av de kulturella fältens mekanismer säger något om de världar i vilka alla akademiker eller konstnärliga utövare inträder. Bland annat får vi veta väsentligheter om den dominans som underordnade — i utbildningens, litteraturens och konstens historia inte sällan kvinnliga — författare och konstnärer, verk och genrer utsätts för. Men fältbegreppet verkade duga dåligt för att förklara inte bara hur verken mottagits och bedömts utan även tillkomsten, och för att förstå upphovskvinnornas relationer till varandra och deras sätt att förhålla sig omvärlden. Vad göra?

Ett tänkbart angreppssätt är att tänja ut fältbegreppet. Kanske finns, vid sidan av eller överlappande de fält som Bourdieu och hans medarbetare hittills uppmärksammat, andra slag av fält, där striderna gällde sådant som kvinnosaken eller rösträttsfrågan och där fältteorins redskap kan utnyttjas fullt ut. Man kan också försöka identifiera "skuggfält", dvs. områden som inte tillhör etablerade fält men som står i förbindelse med dessa.<sup>10</sup> Somliga värden som är lågt rankade inom ett etablerat fält kan hyllas inom ett skuggfält och kanske så småningom importerats till det etablerade fältet — ett exempel på ett skuggfält skulle kunna vara flickskolornas värld<sup>11</sup> där moderliga eller hemliga värden odlades vilka senare skulle komma att flyta in den pedagogiska progressivism som skulle komma att prägla stora delar av utbildningsfältet. Samma slag av analys skulle kunna prövas på kvinnodominerade vårdområden<sup>12</sup> (sjuksköterskeskolor, diakonin, delar av skolhälsovården etc) som möjligen fungerade som skuggfält i relation till det medicinska fältet.

En annan väg är att tills vidare lämna frågan om fältens relationer till varandra därhän men ändå, för att ur fågelperspektiv skapa en överblick över ett område, utnyttja de verktyg som brukas i traditionella fältanalyser. Så går vi tillväga inom det pågående projektet om stockholmskvinnor vid sekelskiftet. Vi prövar en s.k. prosopografisk metod i den mening som utvecklats av Bourdieu och hans medarbetare. En

<sup>8</sup> Erik Wrangel föreslog att Hilma Borelius skulle behandla Schillers inflytande på den svenska litteraturen. Lydia Wahlström föreslog en avhandling om Geijers ungdomsår. Se Anna Nordenstam, a.a. 1994, s. 49f; a.a. 1998, s. 258f.

<sup>9</sup> Birgitta Holm, "Kvinnliga kontaktnät och kommunikationsformer 1890—1910", *Kotterier och kön, Rapport 3*, Uppsala 1996; Birgitta Holm, "Två generationer kring förra sekelskiftet", s. 27-34 i *Kotterier och kön, Rapport 4*, Uppsala 1996.

<sup>10</sup> Begreppet skuggfält är en innovation som J.P Roos och Anna Rotkirch presenterar i uppsatsen "Fält i skuggan av fält: sensocialismens dubbelliv", s. 453-466 i D. Broady (red.), a.a. 1998. Deras exempel är Sovjettidens icke auktoriserade filosofi och psykoanalys som levde i skuggan av men inte utan förbindelser med de officiellt sanktionerade läroarna.

<sup>11</sup> Se Annika Ullmans pågående studie av Sofie Almqvist, Anna Sandström och Anna Ahlström och de skolor de skapade. Brottstycken presenteras bl.a. i "Att bygga med symboliskt kapital. Tre skolgrundare", konferensen Det vidgade rummet: kvinnors idéer, strategier, nätverk och nischer på väg ut i offentligheten ca 1880-1940, Bjärsjölagårds slott, 10-12 maj 1999.

<sup>12</sup> Sådana områden studeras inom projektet Formering för offentlighet av Ingrid Heyman, Jan-Ulf Andersson och Lena Hammarberg.

prosopografisk undersökning är ett studium av människor som tillhör samma fält eller på annat sätt har mycket gemensamt, och för vilka så långt som möjligt samma uppgifter samlas in (om socialt ursprung, utbildningsbana, symboliskt, ekonomiskt och socialt kapital, sociala och kulturella praktiker etc). Därmed skapas möjlighet att teckna "kartor" över fördelningen av egenskaper (t.ex. individernas innehav av symboliskt och socialt kapital och andra tillgångar) och att analysera individers och grupper positioner och strategier. Resultatet blir ett slags kollektivbiografi, men inte med individernas levnadslapp i fokus. I stället riktas uppmärksamheten mot fördelningen av de egenskaper de besitter. Om området utgör ett socialt fält, kan prosopografien ge besked om fältets struktur. Om det, som i vårt fall, knappast är fråga om ett fält i Bourdieus mening, kan tillvägagångssättet i bästa fall ändå ge en uppfattning om väsentliga relationer, polariteter och hierarkier. Avgörande är förstas vilket slag av information som samlas in. Vi arbetar f.n. med följande lista över egenskaper. Ambitionen är att information skall bli så komplett som möjlig för var och en av de kvinnor som ingår i undersökningen.

---

### Projektet Formering för offentlighet. Variabler i den personhistoriska databasen

#### Socialt ursprung

Mors yrke, utbildning, positioner

Fars yrke, utbildning, positioner

Antal syskon, deras kön, plats i syskonskaran<sup>13</sup>

Far och morföräldrar, yrke, utbildning, positioner

Födelseplats

#### Utbildningskapital

Utbildning, privat, offentlig, etc

Yrkesutbildning

Utlandsvistelser, studieresor?

#### Socialt kapital

Umgänge under uppväxt

Vistelse i andra familjer — varför? (ex styvbarn, guvernant)

Inflytelserika släktingar

Gift eller ej

Barn eller ej

Umgänge som vuxen

Deltagande i informella kvinnliga nätverk

Deltagande i föreningar, sammanslutningar

Medverkan i statliga kommittéer och stiftelser

Relationer till beslutsfattare, politiker, hovet

#### Ekonomiskt kapital

Förmögenhet, fast egendom

Relationer till ekonomiska gynnare<sup>14</sup>

#### Intellektuellt, akademiskt och vetenskapligt kapital

Publicistisk verksamhet, föreläsningsverksamhet

Omnämmanden i andras debattinlägg o. likn.

Akademisk ställning

Säte i beslutsorgan

---

<sup>13</sup> Plats i syskonskaran och syskonens kön hade betydelse. Anna Retzius hade sannolikt aldrig blivit den hon blev om hon haft en bror som familjen i stället kunnat satsa på.

<sup>14</sup> Vi har funnit att en viktig bidragande orsak till att somliga bland våra kvinnor förmådde realisera sina projekt var att de mottog ekonomiskt understöd från någon far, bror eller äkta man.

### Politiskt och religiöst kapital

Position i politiska organisationer

Politiska ställningstaganden (rösträtten, kvinnofrågan, arbetarfrågan, uppfostringsfrågor)

Religiösa ställningstaganden

### Specifikt symboliskt kapital

Information om tillgångar (erkännande, anseende, professionell kompetens) som värderas högt antingen inom bestämda verksamhetsområden och fält (kultur, utbildning, hälsovård etc) eller inom kvinnliga nätverk.

---

Som framgår av listan, är vi inspirerade av Bourdieus kapitalteori sådan den sedan mitten av sjuttioalet tillämpats i hans och hans medarbetares många studier av sociala fält i Frankrike. Några av de tidigast publicerade undersökningarna behandlade det ekonomiska maktfältet<sup>15</sup> (en studie av drygt tvåhundra ledare för de största franska företagen och bankerna), det religiösa maktfältet<sup>16</sup> (en totalundersökning av samtliga franska biskopar), de parisiska universitetsprofessorernas konkurrensfält<sup>17</sup> (dvs. Bourdieus eget fält), politikens fält<sup>18</sup>, juridikens<sup>19</sup>, idrottens<sup>20</sup>, filosofernas<sup>21</sup>, författarnas<sup>22</sup>, kulturtidskrifternas<sup>23</sup>, modeskaparnas<sup>24</sup> och så vidare. En fråga vi bör ställa oss, är om vi förbisett ytterligare tillgångar som kan vara av betydelse i kvinnliga nätverk.

En tredje väg att gå är att så att säga starta ”underifrån”, i studiet av personliga relationer, kottier och nätverk<sup>25</sup>, för att sedan söka eventuella kopplingar till fält eller till fält i vardande. Självfallet behövs studier av detta slag. Om vi skulle nöja oss med prosopografiska data och korrespondensanalyser à la Bourdieu, skulle vi bara erhålla ett slags översiktsskarta över fördelningen av tillgångar och positioner. Inte ens ett enkelt sakförhållande som att Hilma Borelius var kusinkusin till Lydia Wahlström skulle fångas upp av analysen, än mindre sådant som har med vänskaps- och kärleksförhållanden eller andra uppenbart relevanta ting att göra.

---

<sup>15</sup> Pierre Bourdieu & Monique de Saint Martin, ”Le patronat”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. IV, n° 20-21, mars-avril 1978, s. 3-82; Pierre Bourdieu, *La noblesse d'État*, 1989, särsk. fjärde delens första kapitel, s. 373ff, samt appendixen s. 487-510.

<sup>16</sup> Pierre Bourdieu & Monique de Saint Martin, ”La sainte famille. L'épiscopat français dans le champ du pouvoir”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. VIII, n° 44-45, novembre 1982, s. 2-53.

<sup>17</sup> Pierre Bourdieu, *Homo academicus*, Minuit, Paris 1984.

<sup>18</sup> *Actes de la recherche en sciences sociales*, n° 36/37 och n° 38, 1981, n° 71/72 och n° 73, 1988.

<sup>19</sup> *Actes de la recherche en sciences sociales*, n° 64, 1986, n° 76/77 och n° 78 1989.

<sup>20</sup> *Actes de la recherche en sciences sociales*, n° 79 och n° 80, 1989.

<sup>21</sup> Jean-Louis Fabiani, *Les philosophes de la république*, Minuit, Paris 1988; Louis Pinto, *Les philosophes entre lycée et l'avant-garde. Les métamorphoses de la philosophie dans la France d'aujourd'hui*, L'Harmattan, Paris 1987.

<sup>22</sup> Se t.ex. Alain Viala, *Naissance de l'écrivain : sociologie de la littérature à l'âge classique*. Minuit, Paris 1985, en studie av de institutionella och sociala villkoren för uppkomsten av embryot till ett litterärt fält i början av 1600-talet; samt Christophe Charle, ”Champ littéraire et champ du pouvoir : les écrivains et l'affaire Dreyfus”, *Annales ESC*, 2, mars-avril 1977, s. 240-264 och Christophe Charle, *Naissance des « intellectuels » 1880—1900*, Minuit, Paris 1990, som var studier av hur ett nytt slag av litterärt eller intellektuellt fält (liksom själva kategorin ”intellektuell” i modern mening) skapades i Frankrike vid sekelskiftet i samband med Dreyfus-affären.

<sup>23</sup> Louis Pinto, *L'intelligence en action : Le Nouvel Observateur*, A.-M. Métaillé, Paris 1984; Anna Boschetti, *Sartre et "Les Temps modernes". Une entreprise intellectuelle*, Minuit, Paris 1985, och Niilo Kauppi, *Tel Quel: la constitution sociale d'une avantgarde*, Societas Scientiarum Fennica, Helsingfors 1991, är tre monografier som behandlar tidskrifterna *Le nouvel observateur*, *Les temps modernes* resp. *Tel Quel*.

<sup>24</sup> Pierre Bourdieu & Yvette Delsaut, ”Le couturier et sa griffe. Contribution à une théorie de la magie”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. I, n° 1, janvier 1975, s. 7-36.

<sup>25</sup> Det förefaller fruktbart att, som Birgitta Holm, skilja mellan kottier, som förenas av nära personliga relationer, och nätverk som kan vara mer förgrenade.

Dock tror jag inte att studier av nätverk kan ersätta studier av fält. När exempelvis Niklas Stenlås<sup>26</sup> i sin avhandling om den ekonomiska eliten under 1940-talet granskar de ledande svenska industrimännens och bankmännens nätverk, genomför han en analys av en krets som ur Bourdieus perspektiv representerar den dominerande polen inom det ekonomiska maktfältet, en pol som definieras av relationerna till andra delar av samma fält. Därför skulle sannolikt en analys av hela det ekonomiska maktfältet ge en något annan bild än den som Stenlås presenterar. Detta inte sagt för att förringa värdet av Stenlås avhandling. Jag vill bara ha sagt, att man inte kan addera analyser av nätverk för att åstadkomma en bild av fältet. En annan skillnad mellan å ena sidan det slag av nätverksanalys (inspirerad främst av Walter W. Powell) som Stenlås tillämpar och å andra sidan fältanalyser à la Bourdieu, är att nätverksanalysen tar sin utgångspunkt i interaktionen mellan personerna, medan fältanalyser innebär konstruktion av ett system av relationer mellan de *positioner* som personer (eller grupper eller institutioner) kan besätta.<sup>27</sup>

Läsningen av Stenlås avhandling ger anledning till frågan, om det slags täta nätverk som uppmärksammats i forskningen om kvinnors villkor har sina motsvarigheter inom

---

<sup>26</sup> Niklas Stenlås, *Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940-1949*, Arkiv, Lund 1998.

<sup>27</sup> Här en något tungfotad (klippt ur en annan framställning) teorihistorisk kommentar för att visa att fältbegreppet växte fram som ett försök att komma förbi det slag av studier som fokuserar relationer mellan personer. Fältbegreppet tycks ha tagit fastare form när Bourdieu upptäckte möjligheten att transponera Webers katalog (se särsk. kapitlet om "Typen religiöser Vergemeinschaftung" i *Wirtschaft und Gesellschaft*) över religiösa agenter - präst, profet, magiker - till ett annat område, konstens och litteraturens. När Bourdieu började utveckla fältbegreppet startade han i den "interaktionistiska" änden, och resonerade om relationer mellan agenter (till skillnad från sitt senare intresse för relationer mellan de positioner som agenterna intager). I den första skissen om fältbegreppet ("Champ intellectuel et projet créateur", *Les temps modernes*, vol. XXII, n° 246, novembre 1966, s. 865-906), berörde Bourdieu mycket kort relationerna mellan Webers religiösa typer präst, profet, magiker (s. 893-895), och ställde beträffande sitt eget undersökningsobjekt, det intellektuella fältet, motsvarande frågor om hur förläggaren förhåller sig till författaren, förläggaren till kritikern, författaren till kritikern, författarna till varandra (s. 885). När han fem år senare återvände till ämnet, antydde han att detta "interaktionistiska" tillvägagångssätt var ett första steg i brytningen med Webers modell. I stället för att på weberskt manér tillskriva "typerna" präst, profet och magiker vissa egenskaper, bör man fråga efter hur de förhåller sig till varandra: hur förhåller sig prästerna till profeterna, magikerna och lekmännen, hur förhåller sig magikerna till prästerna, profeterna och lekmännen, etc? Denna första, "interaktionistiska" omtolkning av Webers schema följdes av en "relationistisk" brytning, där Bourdieu utforskade möjligheten att konstruera ett system av objektiva relationer mellan de positioner som intages av agenterna. Detta steg representeras framför allt av två uppsatser om det religiösa fältet, båda publicerade 1971. Den ena uppsatsen, "Une interprétation de la théorie de la religion selon Max Weber", *Archives européennes de sociologie*, vol. XII, n° 1, 1971, s. 3-21, redovisade Bourdieus nyss nämnda omtolkning av Webers religionssociologi. Den andra, "Genèse et structure du champ religieux", *Revue française de sociologie*, vol. XII, n° 3, juillet-septembre 1971, s. 295-334, var en bredare tesartad diskussion av principerna för undersökningar av det religiösa fältets genes och struktur; Bourdieu vred och vände på arvet från den klassiska religionssociologin — Weber, durkheimianerna, marxismen — och gav förslag till hur man kunde gå vidare. Kort sagt skisserade Bourdieu i dessa två texter möjligheten att konstruera ett religiöst fält, ett system av relationer mellan positioner, som så att säga ligger utbrett innan den enskilde agenten träder in på det: att en prästman förhåller sig på ett bestämt sätt till andra prästmän eller till "profeterna" och "magikerna" kan inte ges en tillfredsställande sociologisk förklaring om man håller sig på interaktionens nivå. Det religiösa fältets interna struktur (dominerande och dominerade positioner, auktoritetshierarkier etc), dess placering i förhållande till "maktens fält" och förbindelserna med olika kategorier av lekmän som emottager det religiösa budskapet — allt sådant konstituerar ett slags historiskt föränderligt osynligt rum inom vilket agenterna har att verka och som styr och begränsar deras interaktion med varandra och avgör vilka strategier som är tillgängliga för dem. För att komma åt det religiösa fältets egenart utnyttjade Bourdieu sitt kapitalbegrepp. Individerna (prästmän etc) och institutioner (kyrkor, samfund etc) är utrustade med "religiöst kapital", dvs. anseende, erkännande, auktorisation att predika och undervisa etc. Inom det religiösa fältet gäller striden sådant som monopoliet över den legitima rätten att utöva religiös makt över lekmännen och att utdela nådegåvorna, och den grundläggande motsättning som organiserar fältet är den som ställer kyrkan och dess prästerskap mot sekterna och profeterna. I dessa strider använder individerna eller institutionerna sina (högst ojämnt fördelade) innehav av religiöst kapital, och dessa kapitalinnehav är i sin tur avhängiga av de positioner de intager inom det religiösa fältet.

mansdominerade fält men där nästan aldrig görs till föremål för forskning. När man lägger Stenlås avhandling vid sidan av, låt säga, SNS egen nyutkomna officiella historieskrivning<sup>28</sup>, är kontrasten slående. Stenlås framhäver de personliga banden näringslivsmännen emellan, den tillit de skänker varandra, samvaron på Operakällaren eller Kungliga Automobilklubben, umgänget i hemmen eller lantvillorna med middagar och jaktpartier, den respektfulla uppmärksamhet de visar varandras hustrur. Upplysningar om sådant gör det begripligt hur denna social sfär fungerar och håller ihop, men är frånvarande i SNS historik.

Andra slags nätverk kan vara av betydelse för dem som inte bereds tillträde till fälten eller som där tilldelas underordnade positioner. Om fälten inte tillåter kamp på lika villkor, utan stämplar somliga deltagare (kvinnor, sådana av utländsk härkomst, aspiranter från provinsen eller från underklassen eller från fel skolor eller på annat sätt illa rustade) som ovärdiga, kanske nätverken kan utvecklas till ”skuggfält” där hierarkierna är helt annorlunda. Det skulle i så fall vara en tänkbar förklaring till att så många bland kvinnorna i vår studie gör sina insatser inom en rad olika fält i stället för att ge sig in i ett enda fält och följa de regler som där gäller. I så fall finns skäl att pröva hypotesen att de gör likartade insatser inom skilda fält, eftersom det som skänker sammanhang åt deras strategier kanske varken är de etablerade fältens mekanismer eller deras personliga egenskaper, utan snarare den värld där de formar sina gemensamma projekt.

En sista svårbesvarad metodfråga är hur långt sociologins verktyg räcker för att förstå enkönade nätverk och deras relationer till omvärlden. Kort sagt: sociologi i Bourdieus anda gör anspråk på att säga något väsentligt om dominansförhållanden. Verktygen är egentligen desamma i studierna av hur överklassen dominerar de undre klasserna, metropolerna provinsen, erkända författare obemärkta författare — eller män kvinnor. Frågan är: behövs andra verktyg för att förstå det särskilda slags dominans som grundas på genusrelationer? Bourdieu svarar nej. Även om relationen mellan könen är av fundamental betydelse låter den sig ändå analyseras som vilken annan maktrelation som helst.<sup>29</sup> Låt mig avslutningsvis citera Birgitta Holms avvikande uppfattning:

”Kön uppfattas [av Bourdieu] som en del av det sociala fältet, en rörlig konstruktion med en närmast oändlig förmåga till variation ifråga om innebörd och värde. Det som resulterar ur en sådan uppfattning är en envägsmodell: det sociala fältet är den genererande och strukturerande kraften. Möjligheten för kön att rymma en delvis egen dynamik blir svår att tänka sig. Modellen utesluter m a o en dialektik: att kön utifrån en viss egendynamik kan ha avgörande inverkan på det sociala fältet.”<sup>30</sup>

<sup>28</sup> Kerstin Ullenhag, *I takt med tiden. SNS åren 1948-1998*, SNS Förlag, Stockholm 1998.

<sup>29</sup> Se särsk. Pierre Bourdieu, ”La domination masculine”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. XVI, n° 84, septembre 1990, s. 2-31; utvidgad bokversion med samma rubrik på förlaget Seuil, Paris 1998.

<sup>30</sup> Birgitta Holm, ”Kotterier och kön. Försök till teoretisk modell”, s. 35-42 i *Kotterier och kön. Rapport 4*, Uppsala 1996.



## Prosopography. Definition and suggested readings

Donald Broady

This issue presents two papers based on Gisèle Sapiro's talks during three seminars in Stockholm in September 1995. They are written in English by Gisèle Sapiro in September 1995 and checked and copy-edited by Boel Englund and Lena Österlsson.

Gisèle Sapiro, specialist in sociology of literature, is newly appointed CNRS research fellow at Centre de sociologie de l'éducation et de la culture, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris. Her doctoral thesis on the French literary field during and after the German occupation was written under the supervision of Pierre Bourdieu and presented in December 1994.<sup>1</sup> It is an eminent application of the prosopographic method inspired by Bourdieu's works.

A prosopography is a kind of collective biography. I propose the following definition: 1) prosopography is the study of individuals belonging to the same field; 2) it is based on a comprehensive collection of data (maybe hundreds of variables) on these individuals, e.g., their social origin, educational background, trajectories, their positions in the social space and in the field, their standpoints in matters crucial to the field, and their resources in different respects—especially their holdings of symbolic capital specific to the field; 3) the same set of data should as far as possible be collected for each and every individual; 4) the main object of study is not the individuals per se but rather the history and structure of the field itself.

These four basic traits characterise the prosopographic studies undertaken by Bourdieu and his followers. Whether the data are treated by means of sophisticated multivariate quantitative techniques (often correspondence analysis) or in a more qualitative mode is of minor importance, since the choice of techniques is depending on the availability and quality of data. In historical research it is in most cases difficult to establish exhaustive data sets, since you might miss information on educational background for one individual, father's profession for another, etc. In other cases, as in survey research, the questionnaires or information retrieval tools might be standardised in order to allow for multivariate data analysis.

Bourdieu's study on the Parisian academic field<sup>2</sup> is a famous example of prosopography, as well as his work together with Monique de Saint-Martin on the French top managers.<sup>3</sup> In both

---

<sup>1</sup> Gisèle Sapiro: *Complicités et anathèmes en temps de crise : modes de survie du champ littéraire et de ses institutions, 1940—1953* (Académie française, Académie Goncourt, Comité national des écrivains). Tome I-II. Unpubl. diss. Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, Déc 1994, 702 p. An article on the same subject is Gisèle Sapiro: "Académie française et Académie Goncourt dans les années '40. Fonction et fonctionnement des institutions de la vie littéraire en période de crise nationale", *Texte. Revue de critique et de théorie littéraire* (Toronto, Canada), no 12, 1992, pp. 151-196.

<sup>2</sup> Pierre Bourdieu: *Homo academicus*. Paris: Minuit, 1984, 299 p. (German translation: *Homo academicus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1988, 455 p.; English translation: *Homo academicus* Cambridge: Polity Press, 1988, 344 p.)

<sup>3</sup> Pierre Bourdieu and Monique de Saint Martin: "Le patronat", *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. IV, n° 20-21, mars-avril 1978, pp. 3-82. (Revised reprint pp. 371 ff in P. Bourdieu: *La noblesse d'État. Grandes écoles et esprit de corps*. Paris: Minuit, 1989, 569 p.)



cases correspondence analysis was used. Less well known outside narrow circles of specialists is the sociologist Victor Karady's pioneering work in collecting data on, i.a., late 19<sup>th</sup> and early 20<sup>th</sup> century French scholars, especially in social sciences.<sup>4</sup> Besides using the material in various seminal articles Karady has for many years generously put his filing cabinets to the disposal of many French and foreign researchers interested in French university and intellectual history. Another master in the prosopographic genre is the historian Christophe Charle<sup>5</sup>, who has under-taken extensive analyses of late 19<sup>th</sup> and early 20<sup>th</sup> century intellectual, academic and political élites in France. An important contribution to the prosopography of French literature—and a point of comparison for Gisèle Sapiro who studied a later period—was Rémy Ponton's 3<sup>e</sup> cycle thesis based on information on more than 600 French authors from the second half of the 19<sup>th</sup> century.<sup>6</sup> Neither Karady, Charle or Ponton (or Gisèle Sapiro, so far) have used advanced multi-variate quantitative techniques (with the exception of some unpublished attempts by Ponton).

Gisèle Sapiro's thesis is, thus, a late offspring of this small but vivid French tradition. She collected extensive information on 140 French authors from the 1940s and early 1950s. For each and everyone of them she tried to obtain information on social origin, secondary and higher education, date of first publication, political and aesthetic standpoints, etc., in all 128 variables, though of course not complete for all individuals. It took in all four years to extract these data from a wide array of sources. Prosopographic research based on historical sources is a cumbersome and time-consuming task, which no doubt partly explains that full-fledged studies are relatively rare.

The first accomplished Scandinavian prosopographic study in this tradition was Ingrid Heyman's doctoral thesis on the emerging field of nursing science<sup>7</sup>, which happened to be presented in September 1995 and intensively discussed during the seminar series in which Gisèle Sapiro made her interventions.

Gisèle Sapiro's sojourn in Stockholm was arranged within the framework of a French-Swedish research co-operation program engaging on the one hand two centres at École des Hautes Études en Sciences Sociales (Centre de sociologie de l'éducation et de la culture; Centre de recherche historique) and on the other hand two milieus in Stockholm (the research group Sociology of education and culture, Stockholm Institute of education; Department of Economic history, Stockholm University). This long-term program that started in 1995 is

<sup>4</sup> Victor Karady: *Stratification intellectuelle, rapports sociaux et institutionnalisation : enquête socio-historique sur la naissance de la discipline sociologique en France*. Unpubl., A.T.P. du C.N.R.S. n° 6348. Paris: Centre de sociologie européenne, École des Hautes Études en Sciences Sociales, novembre 1974.

<sup>5</sup> Cf. Christophe Charle: *Les élites de la république*. Paris: Fayard, 1987, 556 p.; *Naissance des "intellectuels" 1880-1900*. Paris: Minuit, 1990, 272 p.; *La république des universitaires 1870-1940*. Paris: Euil, 1994, 520 p. Besides these monographs one should also mention three collections of biographical data on French academics: Charle: *Dictionnaire biographique des universitaires aux XIXe et XXe siècles. Volume 1, La Faculté des lettres de Paris (1809-1908)*. Paris: Institut National de Recherche Pédagogique; Éditions du C.N.R.S., 1985, 179 p.; Christophe Charle: *Les professeurs de la Faculté des lettres de Paris. Dictionnaire biographique 1909-1939. Volume 2*. Paris: Institut National de Recherche Pédagogique; Éditions du C.N.R.S., 1986, 217 p.; Christophe Charle and Eva Telkès: *Les professeurs du Collège de France. Dictionnaire biographique (1901-1939)*. Paris: Institut National de Recherche Pédagogique; Éditions du C.N.R.S., 1988, 248 p.

<sup>6</sup> Rémy Ponton: *Le Champ littéraire de 1865 à 1906. Recrutement des écrivains, structures des carrières et production des oeuvres*. Unpubl. (Doctorat de 3<sup>e</sup> cycle). Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1977.

<sup>7</sup> Ingrid Heyman: *Gånge hatt till... Omvårdnadsforskningens framväxt i Sverige — sjuksköterskors avhandlingar 1974—1991*. Göteborg: Daidalos, 1995, 346 p. The study is based on a set of data on the first generations of Swedish nurses to take a doctor's degree as well as data on the form and content of their dissertations.

financed by the Swedish governmental special founding of "co-operation with foreign élite universities", as well as by Maison des sciences de l'homme, Paris. The activities comprise exchange of researchers and post-graduate students, co-operation on courses and seminars within the doctorate education, workshops and conferences, publications, etc.<sup>8</sup>

Stockholm, March 1996  
Donald Broady

---

<sup>8</sup> Cf. D.Broady, U.Jonsson, *Ansökan om medel för forsknings- och forskarutbildningssamverkan med École des Hautes Études en Sciences Sociales*, 19 Oct. 1993.



# Stockholm som kulturellt rum kring förra sekelskiftet

Boel Englund Jonas Gustafsson

Den här artikeln tar upp staden Stockholm som geografiskt och socialt rum och stadens kulturella offentlighet decennierna kring sekelskiftet 1900. Vi har sammanfört några första resultat från flera pågående delstudier och presenterar dem under den gemensamma rubriken "Stockholm som kulturellt rum". Rumsmetaforen använder vi för att försöka hålla två saker levande och närvarande samtidigt: att det gäller å ena sidan ett konkret, fysiskt rum där människor rör sig och verkar, å andra sidan ett socialt rum som är ett differentierat, *strukturerat* rum.

Till skillnad från övriga konferensbidrag koncentrerar vi oss inte på kvinnorna. Vi försöker ge en bild, inte av ett kvinnorum, utan ett rum som nästan helt dominerades av män.

Nästan helt, säger vi. Tänker man sig den kulturella offentligheten i termer av ett intellektuellt rum, tycks t.ex. Ellen Key år 1900 ha en position som är lika viktig som de mest dominerande männens. Att reda ut hennes position och dess särdrag närmare är dock en uppgift som faller utanför artikelns ramar. I den skiss som följer handlar det framför allt om att sammanställa fakta, teckna bilder och peka på möjliga riktningar för analys. De egentliga analyserna måste komma senare.

Den bild vi ger blir naturligtvis också starkt beskuren. Av den myllrande verklighet som skulle kunna rymmas under beteckningen den kulturella offentligheten ger vi bara några glimtar. Tyngdpunkten ligger på våra specialområden litteraturkritik/litteratur och musik, och vi uppehåller oss dessutom vid de mest etablerade institutionerna och personerna. Senare kommer vi att följa några kvinnor och deras vägar in på dessa mansdominerade områden på närmare håll.

Vi inleder med att teckna konturerna av stadsrummet, dess geografiskt-sociala struktur och dess mötesplatser. Så presenteras musiklivet och en av dess kvinnliga förgrundsfigurer närmare. Den avslutande delen ägnas åt den kulturella offentligheten i meningen det tryckta ordets offentlighet. En första analys av tidens litteraturkritik som polariserat rum och några reflektioner över litteraturkritiken inleder. Därefter följer en kort presentation av Stockholms dagspress, där medarbetare inom litteratur- och konst samt kvinnliga medarbetare lyfts fram. Den är avsedd att följas av en presentation av kulturtidskrifter och bokförlag.

## Staden och det sociala rummet

"Den efterlängtdade aftonen är inne. Slottet lyser starkt i den mörka januarikvällen. Floder av ljus stråla ut över Norrbro och Strömmen, och Gustaf Adolf sitter och pekar på den strålande kungaborgen. Vagn efter vagn rullar över Norrbro, och i varje sitter åtminstone *en* vit pälskappa, skymtar också kanske en uniformshatt eller en i lyktskenet blixtrande hjälm. Vagnarne svänga av till vänster nedanför Lejonbacken och taga sedan vägen över Slottsbacken in på borggården." (Claes Lundin: *Nya Stockholm*, 1890)

Det som Claes Lundin skildrar ovan är de inbjudna gästernas ankomst till den årliga balen på Stockholms slott på kung Oscar den andres födelsedag den 21 januari. En annan bild erbjuder en teckning ur *Ny illustrerad tidning* från 1891. Vi ser Oscar II och

general Sven Lagerbring ("Sven i helvitte") promenera på Norrbro i pälskappa och cylinderhatt; den sextioårige kungen lyfter på hatten och hälsar med grandezza på en bugande undersåte, medan en liten flicka i pelerin och med musikportfölj i handen stegar fram på trottoaren mot de andra tre, utan att tyckas se dem.

Bilden förmedlad i ord och den tecknade bilden är båda sedda genom ett temperament präglad av den tid som skildras. Men att monarken faktiskt hade en central position i huvudstaden, inte bara geografiskt utan också socialt och kulturellt, kan vi ta för givet. Det slutande 1800-talets stockholmsoffentlighet var rimligen till avsevärd del en representativ offentlighet i Habermas mening, där makten visade upp sig för sina undersåtar – som det verkar både till fest och till vardags. Periodens många jubileums- och invigningsfester med monarken som huvudperson kan t.ex. ses ur det perspektivet. Och "skaldekonungen" Oscar II, som 1857 anonymt hade vunnit Svenska Akademiens andra pris för en diktsvit, hade liksom feodalherren personlig makt. Ser vi till litteraturens område hjälpte han Viktor Rydberg att bli professor och gjorde Snoilsky till överbibliotekarie. Han gjorde Gluntarnas skald Gunnar Wennerberg till landshövding och ecklesiastikminister, gav Selma Lagerlöf resestipendium och ordnade ordnar åt Ibsen, bistod Carl David af Wirsén ekonomiskt, hindrade litteraturprofessorn Henrik Schücks inval i Svenska Akademin osv.<sup>1</sup>

## Stadsrummet

Samtidigt omgestaltades stadsrummet utanför Staden mellan broarna på ett vis som leder tankarna till den moderniseringsprocess och moderna storstadserfarenhet som Marshall Berman belyser i *Allt som är fast förflyktigas* (1995). På malmarna dras breda, nya esplanader och boulevarder upp, gamla hus rivs och Stockholm bebyggs med nya, stora hyreshus där människor från olika delar av landet, utan gemensamma rötter eller personliga band kommer att leva sida vid sida – allt beståndsdelar i en process som enligt Berman tvingar fram en själens modernitet.

Omgestaltningen sammanfaller med den rörelse i tiden som sätter det nationella i högsätet och tillmäter landets huvudstad som ekonomiskt och kulturellt centrum ny vikt. Riksområdet strax norr om Slottet förvandlas helt, när det gamla hovstallet och husen vid Gamla Norrbrogatan rivs för att ge plats för det nya riksdagshuset och den nya monumentala riksbanken. Också Gustaf den tredjes gamla opera rivs och ett nytt, stort operahus uppförs, som gör det möjligt att framföra större uppsättningar, för en betydligt större publik. Utformningen blir föremål för arkitektpristävlingar, och de nya riksbyggnaderna ger inte bara arkitekter utan också bildkonstnärer arbete. Riksdagshuset får fresker av Georg Pauli, den populära tecknaren Victor Andréén målar Operans och Operakaféets plafond.

Det berömda Hotell Rydberg med sina matsalar, sin bar och egen hästdragen omnibus som väntar gästerna utanför Centralstationen står kvar i fonden av Gustaf Adolfs torg fram till 1914. När Hotell Rydberg revs, var det för att lämna plats åt Skandinaviska bankens palats. Decennierna runt sekelskiftet är affärsbankernas och bankbyggandets gyllene tid, och i stråket Fredsgatan - Kungsträdgårdsgatan - Blasieholmen etableras ett finanscentrum med ett pärlband av bankhuvudkontor i byggnader som speglar ägarnas ställning och aspirationer.

På nedre Norrmalm i sträckningen upp mot Stureplan och den nyanlagda boulevarden Birger Jarlsgatan möter vi också den expanderande detaljhandeln och stadens tidigaste varuhus. I dessa varuhus – "damernas paradiset" som de kallas i tidens svenska journalistik, med en benämning hämtad från Zolas roman – kan kvinnor och

---

<sup>1</sup> Se Michanek 1979s. 25.

män ur stadens högsta skikt vid sekelskiftet möta en värld full av ting, lösgjorda från sitt ursprung och utan bestämd mottagare. Miljön utgör ytterligare en del av en modern erfarenhet.<sup>2</sup>

Nedre Norrmalm är sedan gammalt platsen inte bara för finare handelsrörelser utan också de dominerande klassernas bostäder. Först, på 1600-talet, de stora adelspalatsen, vid mitten av 1800-talet så högborgerlighetens bostäder, som ligger kring Brunkebergstorg, längs Drottninggatan och österut åt Västra Trädgårdsgatan. Den här karaktären behåller stadsdelen även vid denna tid. Arbetare och medelklass finner vi söderut, västerut (Söder och Kungsholmen, med industrier och arbetarbostäder) samt på övre Norrmalm. Här byggs stenstaden ut norr om linjen Sabbatsberg-Observatoriet, och här byggs för arbetare och medelklass.<sup>3</sup>

Decennierna kring sekelskiftet breder de dominerande klasserna också mycket tydligt ut sig i östlig riktning. Fram till mitten av århundradet hade stadsdelen Östermalm varit det fattiga och smutsiga Ladugårdslandet. På 1850- och 60-talet tillkom en del stora hyreshus bland tråkåarna, med lägre ämbets- och tjänstemän bland hyresgästerna. Under 1880-talet sprängs det nya esplanadsystemet fram över malmen, och mot sekelslutet blir stadsdelen de besuttnas bostadsområde framför andra.<sup>4</sup> Strandvägen byggs till paradgata. På Strandvägen bor kring sekelskiftet det svenska näringslivets eliter: bankirerna Marcus Wallenberg och Ernest Thiel, Arthur Thiel, VD i LKAB, och t.ex. konsul Gustaf Emil Broms, en av nyckelfigurerna vid exploateringen av Norrbottensmalmen.<sup>5</sup>

Går det att dra mera avancerade paralleller mellan positioner i ett socialt och ett geografiskt rum? Christophe Charle (1998) har i en övertygande studie undersökt förhållandet mellan författargrupperns sociala karakteristika, symboliska position och bostadsadresser i Paris vid samma tid. Paris var tio gånger större än Stockholm och differentieringsmöjligheterna därmed mycket större, men det vore intressant att pröva en liknande hypotes om samband inom projektet.

Tills vidare kan vi notera att när en av de kvinnor projektet följer, den unga litteraturkritikern Klara Johanson, våren 1898 flyttar in i ett alldeles nybyggt hus på Odengatan 94 tycks det vara "fel" kvarter hon bosätter sig i, även för en person i början av sin bana. Trakten kring Odengatan-St Eriksplan är en ganska glest bebyggd utkant av storstaden och hennes grannar i huset är nästan enbart arbetare.

Hon blir dock kvar bara ett år på den adressen. Under ett par år bor hon några stenkast närmare stadskärnan på Norrtullsgatan 8 B, bland hyresgäster där en större andel har borgerliga och intellektuella yrken. Snett mitt emot har paret Hjalmar och Anna Branting sin lägenhet i Gustaf Brantings hus på Norrtullsgatan 3. Men 1902 flyttar Klara Johanson till Floragatan, dvs villastaden strax norr om Humlegården där paret Carl och Calla Curman (se nedan) hade låtit uppföra sin villa 1880. Villastaden omgärdades ganska raskt av hyreshus och det är till ett sådant, ett femtiotal meter bort från Curmans villa, som Klara Johanson flyttar. De här kvarteren norr och öster om Humlegården tycks vara de som föredras av de intellektuella fraktionerna av borgerligheten.<sup>6</sup>

<sup>2</sup> Jfr Björk 1999, som betonar det hon kallar den andra moderniteten, parfymflaskans modernitet, den "kvinnliga" sida där varukonsumtion, yta och dröm står i motstats till flygplanets modernitet.

<sup>3</sup> Gejvall-Seger 1967/1982, s 455.

<sup>4</sup> Id.

<sup>5</sup> Eriksson 1990, s. 15.

<sup>6</sup> Willam-Olsson 1937 (s 64) anger Villastaden och Strandvägens östra del som Stockholms mest exklusiva bostadsdistrikt år 1895. En första titt på mantalsuppgifter från kvarteren norr om Humlegården ger stöd för antagandet om en motsättning övervägande intellektuellt - övervägande ekonomiskt kapital -

En annan del av det geografiska rummet som favoriseras av samma grupp är Djursholm, den nya förort med stora villor på generöst tilltagna tomter som på 1890-talet skapas norr om Stockholm. Om Saltsjöbaden som byggs ungefär samtidigt är de ekonomiska fraktionernas utvalda plats, är Djursholm de intellektuellas; en motsättning som noterades redan av samtiden.<sup>7</sup>

## Mötesplatser

Centrum för restaurang- och nöjeslivet ligger i kvarteren strax norr och nordost om Slottet. Hotell Rydberg är en central träffpunkt för stadens (manliga) flanörer, litteratörer och konstnärer;<sup>8</sup> vid Kungsträdgården ligger Restaurant Du Nord, sedan 1880-talet ett givet ställe att bege sig till för att få sig en bit mat och träffa andra. En annan mötesplats i stadens nattliv är sedan gammalt Grand Hotells "Grop". Här tillbringar den unga Marika Stiernstedt vid sekelskiftet sina kvällar tillsammans med maken baron Carl Cederström, Albert Engström, litteraturkritikern David Sprengel och andra.<sup>9</sup> Och särskilt åren efter sekelskiftet blir Hotell Anglais vid Stureplan och dess restaurang och hörnkafé ytterligare en samlingsplats för författare och konstnärer. Det är här Henning Berger, författare på modet, råkar vådaskjuta kollegan Hans Magnus Norlindh till döds en oktoberkväll 1908.<sup>10</sup>

Ett utdrag ur Sven Lidmans dagbok hösten 1902 får illustrera hur ett möte på ett av dessa ställen kunde gå till – och de sociala spänningar som fanns. Den 20-årige blivande löjtnanten och ännu opublicerade författaren Sven Lidman har varit på teatern tillsammans med sin vän Algot Ruhe. Den senare är societetstandläkare och författare, medarbetare i *Ord och Bild*. Under mellanakten har Ruhe presenterat Lidman för Henning Berger, som de stött på på teatern.

"Vi superade på Du Nord och så kom aftonens clou. När vi efter supén skulle gå in och dricka kaffe, som Henning Berger varit inne och beställt i kafét, frågade han mig viskande, om det ginge an för löjtnanten att sitta tillsammans med redaktör Branting med fru och dotter:

'Jag svarade inte ja, för jag visste inte hur löjtnanten skulle ta det.'

'Jo, för all del', sa jag och så blev jag föreställd för den nyomvalde riksdagsmannen och redaktören Hjalmar Branting, fru Renée Branting, - trötta halvslocknade intelligenta ögon - fru Bo Hjärne - Maudlin i Svenska Dagbladet - trolsk, intelligent, liten och originell, rikt brunt hår, bruna spirituella ögon och skär hy, samt hennes make Bo Hjärne. (...)

Strax före två skildes vi. Både Branting och fru Renée tyckte att kvällen hade varit mycket rolig och hoppades att vi snart skulle råkas igen. På hemvägen tillsammans med Henning Berger, komplimenterade mig Ruhe för det sätt varpå jag skött mig vid denna min debut i den stora litterära världen."<sup>11</sup>

Vi vet inte vilken betydelse för Sven Lidmans fortsatta bana detta möte fick; säkert är att hans vän såg det som betydelsefullt.

---

men än är det bara en gissning. Kanske är det ändå ingen slump att Strindberg 1901-1908 bor på Karlavägen 40?

<sup>7</sup> Eriksson 1990, s. 83. - Hit söker sig män som Viktor Rydberg, Verner von Heidenstam, professorn i matematik vid Stockholms Högskola Gösta Mittag-Leffler och Natanael Beskow, predikant vid Djursholms kapell och lärare och rektor vid Djursholms samskola. Hit flyttar mot slutet av 00-talet författarinnan Marika Stiernstedt och hennes nye make Ludvig Nordström, liksom författaren Gustaf Janson.

<sup>8</sup> Se Siwertz 1949, s 203, Lagerstedt 1963, s 213f, eller t.ex. Hjalmar Söderbergs stockholmsskildringar.

<sup>9</sup> Se Wittrock 1957, s. 53, 74.

<sup>10</sup> Lagerstedt 1963, s 218.

<sup>11</sup> Lidman 1954, s. 246.

## Teatern

Till mötesplatserna kan vi som framgått ovan också räkna stadens teatrar. Att gå på teatern var ett mycket populärt nöje.

1890 fanns det sex fasta teaterscener i Stockholm, tjugo år senare var de tio.<sup>12</sup> Den främsta konkurrenten till Kungl Dramatiska teatern vid Västra Trädgårdsgatan var Svenska Teatern på Blasieholmen. Den senare hade en glanstid just vid sekelskiftet under Alfred Ranft, som bl a knöt till sig Strindberg. Södra Teatern, Vasateatern och Folkteatern vid Östermalmstorg var de tre andra teatrarna 1890; den intressantaste nykomlingen 1910 är Strindbergs Intima Teatern vid Norra Bantorget, en scen i avantgardeposition som läggs ned efter bara något år. Repertoaren bestod åtminstone under åttiotalet främst av modern fransk salongs- och resonörsdramatik, tyska komedier och Ibsens och Björnsons skådespel. Den nya svenska dramatiken, vid denna tid alltså 80-talsrealisternas pjäser, var ändå ganska väl representerad, särskilt Alfhild Agrells och Anne-Charlotte Edgren-Lefflers verk.<sup>13</sup>

Förhållandet mellan skådespelare och publik, och därmed synen på dramat som konst, var annorlunda än i dag. Publiken kände väl till de stora namnen bland aktörerna och visade sin uppskattning eller missnöje under pågående spel, och skådespelarna spelade ut mot publiken, tävlade om åskådarnas uppmärksamhet.<sup>14</sup> Med andra ord finns det vid den här tiden ännu inte någon skarp gräns mellan scen och salong. Den dras senare. Det här förhållandet är värt en närmare granskning – och då inte bara ifråga om teatern. Där, men kanske även inom områden som musik och litteratur, formas för ungefär hundra år sedan nya mönster för kulturreception. Regler för sociala praktiker växer fram, vilka definierar både en publik och en konstform.

## Sällskap och salonger

Åttio- och nittiotalet är decennier då det borgerliga sällskapslivet i Stockholm blomstrar. De sällskap och salonger där män och kvinnor ur kultureliten möttes, umgicks och diskuterade gav naturligtvis möjlighet både att ackumulera ett socialt kapital och att appelleras eller repelleras av nya tankar. Sällskapen uppvisar dock, om vi ser till dem som innefattade både kvinnor och män, för det mesta inga tydligt särskiljande drag på så sätt att de skulle samla människor med likartade ställningstaganden i kulturella stridsfrågor. I en och samma salong eller sällskap möttes människor med skilda positioner i ett symboliskt rum. Möjligen förenas habituéerna av en övervägande liberal snarare än strängt konservativ åskådning i politiska och kulturella frågor. Vi ska här kort presentera några av dessa mötesplatser.

Den mest särskiljande är "Svältringen", den litterära salong som författarinnan Anne-Charlotte Leffler på åttiotalet höll i sitt och maken Gustaf Edgrens hem och som samlade stockholmskretsen inom den radikala författargruppen "Det unga Sverige". Här umgicks författarna Gustaf af Geijerstam, Tor Hedberg, Oscar Levertin, Amanda Kerfstedt och Alfhild Agrell, litteraturkritikerna Georg Nordensvan och Hellen Lindgren, radikala publicister som Ellen Key, Karl af Geijerstam och Pehr Staaf och tidvis de skånska författarna Axel Lundegård, Ola Hansson och Victoria Benedictsson - men också män ur det gamla Sverige som publicisten Claes Lundin.<sup>15</sup>

Karl af Geijerstam gifte sig mot slutet av åttiotalet med Victoria Benedictssons styvdotter. Deras hem blev en annan mötesplats för författare, journalister, musiker, konstnärer och vetenskapsmän, dit också t.ex. Verner von Heidenstam sökte sig. Ellen

<sup>12</sup> Isaksson 1987, s 9.

<sup>13</sup> Lundevall 1953, s 163 f.

<sup>14</sup> Se Isaksson 1987, s 12 f.

<sup>15</sup> Söderhjelm 1917, s. 177.



Keys bekanta söndagsmottagningar samlade åren kring sekelskiftet ungefär samma författare som Svältringen (alltså både 80- och 90-talister), 90-talisterna Heidenstam och Hallström samt manliga författare ur den allra yngsta generationen.<sup>16</sup>

Den Stora salongen under åttio- och nittioalet var emellertid Calla Curmans mottagningar i hennes och maken Carls stora villa på Floragatan. Inbjudningarna gällde ett hundratal personer, eliten inom vetenskap, konst och litteratur men också socialt verksamma och, som Gurli Linder uttrycker det, ”vanliga dödliga”, till vilka hon räknar sig själv. Gunnar Wennerberg, Viktor Rydberg och Carl Snoilsky, de tre kvinnliga 80-talisterna från Svältringen och Kerfstedts son Hellen Lindgren, Agda Montelius och paret Retzius, de akademiska historiemålarna Georg von Rosen och Gustaf Cederström, den äldre kvinnorörelsens stora namn, Vitterhetsakademins Hans Hildebrand och Oscar Montelius, Ellen Key och Sonja Kovalevsky, Gösta Mittag-Leffler, pianisten Sigrid Carlheim-Gyllenskiöld – här möttes de alla för att umgås och för att lyssna på musik, föredrag eller diktläsning.

Bland de informella sammanslutningar som sammanförde inte bara den vetenskapliga och konstnärliga eliten utan också namn från näringslivet som Henrik och Sven Palme i Djursholm kan nämnas sällskapet Heimdall och dess efterföljare Kråkorna.<sup>17</sup> Från slutet av åttiotalet och framåt höll man regelbundet samkväm med föredrag, musik, högläsning och diskussion, ofta på lokaler som Rydberg, Anglais eller Stallmästargården men också i hemmen. Mera kortlivade var Nya Konstnärsgillet vid decennieskiftet och sällskapet Sun Flower vid sekelskiftet. Det senare hade författarinnan Anna Maria Roos som en av stiftarna och medlemmar främst bland 90-talsförfattarna och den högre societeten, dvs adeln.

Den mindre sammanslutning som kallades Juntan har förevigats i en känd målning av Hanna Pauli som porträtterar medlemmarna samlade i läslampans sken kring ett bord i Georg och Hanna Paulis hem.<sup>18</sup> Målningen ger en tydlig fingervisning om ett karakteristiskt drag i detta familje- och ofta hemanknutna sällskapsliv, där kvinnor förefaller ha deltagit på samma villkor som män. Gränsen mellan privat och offentligt är flytande och det offentliga har i stor utsträckning flyttat in i hemmen.

Sammanfattningsvis förtjänar det nära umgänget mellan personer verksamma inom olika delar av den kulturella offentligheten och närheten till personer i en politisk offentlighet samt inom näringslivet att uppmärksammas. Naturligtvis hade inte vem som helst tillträde till dessa kretsar, men hur bör vi förstå den relativa bristen på differentiering? Handlar det om den lilla staden Stockholm, där många i de övre skikten dessutom är knutna till varandra genom släktband? Om kvinnornas närvaro, som tar udden av manliga motsättningar? Eller kanske om ett litteratur- och konstfält som strukturellt är underordnade de dominerande fraktionerna inom borgerligheten?

Kvinnosällskapet Nya Idun, stiftat 1885 av Calla Curman m.fl., som liksom Curmans salong sammanför konstnärligt, vetenskapligt och socialt verksamma är värt en egen studie. Det är också Lydia Wahlströms Uppsala kvinnliga studentförening från 1892, där flera av de akademiskt bildade kvinnorna i projektet möts och knyter kontakter av betydelse för deras senare verksamhet. Några manliga formella sammanslutningar i Uppsala som tycks ha fungerat på samma vis är Radikala klubben, studentföreningen Verdandi och Estetiska föreningen.

<sup>16</sup> Linder 1918, s 69.

<sup>17</sup> Se Linder 1918, s. 72 ff.

<sup>18</sup> Till den kretsen hörde Ellen Key, det målade paret Pauli, Hanna Paulis syster Betty Hirsch, Richard och Gerda Bergh, Karl-Otto och Lisen Bonnier, modersmålslektorn Artur Bendixson och hans hustru Nanna samt paret Olga och Klas Fåhrens. Den förra var berömd skådespelerska, den andre konst- och litteraturkritiker. (Id., s 96 f.)

## Musiklivet

Musiklivet i Stockholm genomgick en kraftig utveckling under artonhundratalets senare del. Enkelt uttryckt ökade utbudet av konserter och andra musiktilfällen, och fler musikaliskt aktiva sökte sig till staden för att konserter eller för att bedriva studier.

Ett tecken på det ökade intresset är att det byggdes nya lokaler som bättre kunde motsvara de behov som dessa musikverksamheter hade. 1878 invigdes Kungl. Musikaliska akademiens nya lokaler vid Nybroviken, efter att tidigare hållit till på Vasagatan. Därmed fick staden en centralt belägen offentlig konsertlokal som inte var förlagd till ett slott eller liknande. Liksom andra kulturinstitutioner etablerades den i stadens centrum och i närheten av den intresserade publikens bostäder.

Förutom dessa lokaler av offentlig eller halvoffentlig karaktär förekom också musikaliska salonger i hemmen, framförallt i de stora privatvåningar som byggdes längs t.ex. Drottninggatan, Strandvägen och Karlavägen. Den kanske mest kända var Calla Curmans salong.

Ytterligare ett tecken på det ökade intresset för musik och musikutövande är att flera musikskolor såg dagens ljus omkring 1890. Musikaliska akademiens konservatorium hade bedrivit undervisning under i stort sett hela artonhundratalet, vissa tider dock i mycket blygsam skala. Mot slutet av artonhundratalet och en bra bit in på det nya seklet blir det dock i de borgerliga kretsarna populärt att låta sina ungdomar ta musiklektioner. I synnerhet pianot var ett populärt instrument. Flickan i pelerin och med musikportfölj som möter Oscar II på Norrbro på teckningen ur Ny illustrerad tidning var antagligen på väg till en pianolektion.

Många ungdomar sökte sig till konservatoriet för att där förkovra sig inför vad som förhoppningsvis skulle bli en musikalisk karriär. I huvudsak stod tre vägar öppna: att bli musiker eller sångare/sångerska, kanske som ensemblemusiker eller hellre som uppbumen solist, att bli organist i någon församling, och att bli musik- eller sånglärare.

Att bli musiker innebar för många att bli militärmusiker. Orkestrar fanns inte så många i Sverige, som musiker – i synnerhet blåsmusiker – var ofta den säkraste utkomsten att bli militärmusiker. Den vägen var stängd för kvinnor; däremot sökte sig många kvinnor till sångutbildningen och även till instrument som piano eller violin. Även om vi inte finner något rent förbud mot kvinnliga musiker var dock orkestermedlemmar i regel män.

Som kyrkomusiker i en större kyrka hade man ett betydande uppdrag att dels ansvara för musiken vid gudstjänster och förrättningar, men även att leda körer och andra ensembler, samt att ansvara för olika slags musikaliska evenemang som förekom i kyrkan. Runt 1890 var kyrkokonserter inte lika vanligt förekommande som i våra dagar, men vi kan finna många exempel på organister som även verkade som tonsättare och ensembleledare, som Otto "Otto Olssons Advent" Olsson (under lång tid i Gustav Vasakyrkan), Erik Åkerberg, musiklärare vid Norra Latin och kantor i Mosaiska församlingen och Oskar "Fäbodpsalmen" Lindberg, organist i Engelbrektskyrkan och en tid musiklärare vid Norra Real. Kvinnliga organister var mycket ovanliga, särskilt i större kyrkor.

Den tredje vägen innebar att bli musiklärare. Ibland kunde detta värv kombineras med en verksamhet som musiker, kanske rent av solist. Ibland kunde någon av samtidens stora artister lockas ta en tjänst som lärare vid musikkonservatoriet. Somliga valde att öppna eget, som pianisten Sigrid Carlheim-Gyllenskiöld, som omkring 1896 grundade Stockholms musikinstitut, en privat musikskola för dem som ville förkovra sig i pianospel. Ungefär samtidigt grundade Ellen Fyrwald Södermalms musikinstitut, som med tiden kom att vidga sin verksamhet genom att erbjuda undervisning i bl.a. orgel, violin, sång, flöjt, ensemblespel, harmonilära och musikhistoria. Ellen Fyrwalds

institut hade lokaler i närheten av Slussen, en tid höll man till i en lägenhet på St Paulsgatan.

Dessa institut lockade tillsammans många elever – det största, Richard Anderssons musikskola, hade efter en försiktig start på 1880-talet vuxit till omkring närmare 500 elever och ett femtiotal lärare 1915. Därmed har vi antytt att dessa institut också kom att utgöra en liten arbetsmarknad för musklärare, personer som ibland var musikaliska mångsysslare och som kombinerade undervisning med att spela i något kapell eller liknande.<sup>19</sup>

Musikinstituten fanns ofta i närheten av sina kunder. Anderssons institut höll i många år till på Brunnsgratan, vilket gjorde det möjligt för många av de förhållandevis unga eleverna (många var i yngre tonåren) att promenera dit. När verksamheten expanderade valde Andersson att öppna filialer runt om i staden, och omkring 1916 bedrev Richard Anderssons musikskola undervisning i Djursholm, Saltsjöbaden, Enskede och en tid även i Uppsala. Detta säger något om den framgång som skolan rönt, men också något om var eleverna bodde.

### Exemplet Anna Bergström

Låt oss så gå in lite närmare på en kvinna som kom att spela stor roll inom den musikpedagogiska sfären, Anna Bergström (1853-1937). Anna Bergström föddes in i en bergsmanssläkt i Färnebo i Värmland. Fadern var bruksägare och hade skaffat sig ryktbarhet som driftig och framgångsrik gruvbyggare. Anna hade fyra äldre bröder och en yngre syster. Alla bröderna gjorde på olika sätt karriär inom järnindustrin och tre av dem var politiskt aktiva, två som konservativa ledamöter av första kammaren. Om vi intresserar oss för Anna Bergströms bakgrund för att lite bättre kunna förstå den bana hon kom att ta inom det musikpedagogiska fältet, bör vi också notera att i hennes familj fanns ett par personer som valde helt andra banor än industrikarriärer. System Emma studerade vid Slöjdskolan i Stockholm och arbetade som handarbetslärarinna. 1906 flyttade hon till Umeå, och kom där att engagera sig starkt i den växande hemslöjdsverksamheten där. Hon medverkade till grundandet av Västerbottens läns hemslöjdsförening, hon kom att på olika sätt uppmärksamma lapsk hemslöjd och har medverkat i flera böcker om detta ämne. Hennes publikationer omfattar dock mer, bl.a. gav hon ut Hagaprinsessornas korsstygnsbok och andra mönster- och korsstygnsamlingar. Hon belönades för sina insatser inom folklivsforskning, bl.a. med Hazeliusmedaljen 1936. Den andra noteringen gäller en brorson till Anna, Sigge. Född 1880 studerade han en tid vid Valands konstskola i Göteborg, sedan runt om i Sverige, i Paris och i Italien. Han blev mest känd för sina träsnitt, och har bl.a. illustrerat bokverk. Förutom som konstnär var han också verksam som organisatör, bl.a. som ordförande i Grafiska sällskapet 1913-1918. 1914 blev han intendent i Sveriges allmänna konstförening, och var även verksam inom Riksförbundet för bildande konst.

Sammantaget kan vi alltså se hur många medlemmar i familjen Bergström förefaller vara benägna att göra omfattande sociala resor, alltså resor i det sociala rummet, och de till synes mycket olika banor som å ena sidan de industriidkande bröderna och å andra sidan de konstnärligt aktiva systrarna och brorsonen företog ska kanske inte ses som särskiljande från varandra. Snarare kan vi betrakta dessa olika banor som uttryck för hur kanske likartade ambitioner tog sig mycket olika uttryck när rummet av möjligheter såg olika ut.

Anna Bergström, som 22 år gammal avlade organistexamen vid Kungl. Musikaliska akademien 1876 arbetade under perioden 1880-1897 som musklärare i ett

<sup>19</sup> För en längre diskussion om Richard Anderssons musikskola, se Gustafsson 2000, s. 73 ff.

antal Stockholmsskolor, bl.a. Brummerska skolan, belägen vid Johannes kyrka.<sup>20</sup> 1897 knöts hon som sånglärare till Statens Högre Lärarinneseminarium och Statens normalskola för flickor. Under Bergströms tid utökades tjänstens omfattning, vilket avspeglar den expansiva period seminariet befann sig i. Men intressantare än volymökningen är att Anna Bergström starkt bidrog till att ge musikundervisningen en 'ordning'. Hon planerade omsorgsfullt, och var den första att organisera undervisningen efter en genomtänkt progressivitet. Under hennes ledning kom sångämnet att rymma mer av sångövningar och musiklektioner, och det är tydligt att detta ämne inte bara som tidigare handlade om att förbereda skolbarn för kyrkosång, utan också om att skapa ett intresse för musikalisk verksamhet i skilda sammanhang. Sångämnet var för Bergström såväl ett sätt att bidra till barns och ungdomars goda karaktärsutveckling som att skapa intresse för det musikliv som så hastigt växte och utvecklades i Stockholm vid denna tid. Anna Bergström levde själv ett ganska anspråkslöst liv. Hon tycks inte ha deltagit särskilt mycket i de kulturella salonger som förekom vid denna tid. Istället lade hon mycket tid på att plädera för sångundervisningens stärkande, genom undervisning, kurser och föredrag och genom besök hos och kontakter med likasinnade pedagoger runt om i Europa. I den meningen var hon en person som verkade i den pedagogiska offentligheten. Genom tal, föreläsningar och inte minst undervisningen vid Högre lärarinneseminarium och Kungl. Musikaliska akademins konservatorium formulerade hon återkommande ett program för en undervisning som gick bortom henne själv.

### **Det tryckta ordet – tidningar och litteraturkritik**

Andra hälften av 1800-talet innebar ett genombrott både för boken som massproducerad vara, den moderna, massspridda pressen och publicistiken som maktfaktor.

Läskunnigheten ökade starkt. Tekniska innovationer gjorde produkterna billigare, och järnvägarna möjliggjorde en snabb distribution. Den var viktig särskilt för tidningarna, som utvecklades till moderna nyhets- och annonsorgan med starkt ökade upplagor. Det "moderna genombrottet" i 1880-talets litteratur gav litteratur och teater brännande aktualitet och potentiellt bredare publik tack vare den uttalade inriktningen mot att sätta samhällsproblem under debatt, ta upp och ta ställning till frågor om exempelvis kvinnans och arbetarklassens ställning i samhället. Ordet "modern" som beteckning för den nya inriktningen är intressant i sammanhanget. Det valdes medvetet av Georg Brandes i stället för möjliga alternativ som "realistisk" eller liknande, för att understryka litteraturens samhörighet med livet och verkligheten, med tidens idéer, problem och strävanden.<sup>21</sup> Litteraturen tar definitivt sin plats i ett offentligt samtal. Den platsen behåller den också när kulturklimatet i fortsättningen, i samklang med europeiska idéströmningar, utvecklas mot ett framhävande av den stora personlighetens rätt och en fokusering på det nationella. Kulturoptimism och kulturpessimism, tro på möjligheterna till radikala förändringar och trött fin-de-sièclepessimism, mysticism och vetenskapstro fortfar att brytas mot varandra i det tryckta ordets offentlighet.

Ser vi till litteraturbevakningens plats i tidningarna, upptar den normalt mycket liten del av spaltutrymmet, men från och med 1890-talet kan man tala om en kritikerkår i Sverige.<sup>22</sup> För författare och den bokläsande publiken blir den mot slutet av seklet en betydelsefull instans.

De flesta av tidningarnas litteraturanmälningar skrevs dock anonymt, och många skrevs av personer verksamma huvudsakligen inom annan publicistik. Det visar sig vidare att det är mycket svårt att finna konstanta samband mellan institutioner och

<sup>20</sup> Se minnesrunan över henne i *Skolmusik* nr 1 1937.

<sup>21</sup> Johnsson 1934, s 129.

<sup>22</sup> Se Rydén 1987, s 97 ff resp 128.

personer. Även de kända namnen på litteraturbedömningens område medverkar i tidningar och tidskrifter i stort sett oberoende av dessas politiska tendens. Det tycks som om man accepterade kontrakt, eller uppdrag som t.ex. teaterrecensent, där det gick att få och placerade sina bidrag där det fanns möjlighet att få in dem.<sup>23</sup> Det stora undantaget är Carl David af Wirsén, som är fast knuten till *Posttidningen* och *Vårt land* och svår att tänka sig placerad annorstädes än just där han finns. *Svenska Dagbladet* hyser åren kring sekelskiftet en liten krets av kulturskribenter med ställningstaganden som närmar dem till varandra, och den socialdemokratiska pressen tycks naturligt nog ha haft särskilda kritiker knutna till sig. Men de flesta kulturskribenter har vandrat och vandrar ganska fritt mellan de olika dagstidningarna och, tycks det, de ganska få tidskrifterna.

Det här har följder för den text som följer. Det som ursprungligen var tänkt som en presentation av Stockholms dagspress och de viktigaste litteraturkritikerna, följd av en analys av pressen<sup>24</sup> som rum för litteraturkritik, inleds nu i istället av en första sammanfattande analys och några reflektioner över litteraturkritiken som strukturerat rum.

### Litteraturkritiken och dess förgrundsfigurer - en inledande sammanfattning

I ett samhälle där kulturell produktion och kulturkonsumtion tydligt har skilts åt, och där producenterna och konsumenterna av skrifter med anspråk på litterärt värde är många, fungerar litteraturkritiken som en förmedlande instans mellan författare och publik. Den utgör platsen för strider om litteraturens mening och värde, där både författarna själva och kritiker med annan bakgrund deltar. De här striderna har inte bara en kulturell utan också en politisk och social dimension.

Så kan man sammanfatta de grundläggande utgångspunkterna för en analys av litteraturkritiken som ett intellektuellt (sub)fält. Vid förra sekelskiftet torde förutsättningarna föreligga på alla tre punkterna. Litteraturkritiken kan beskrivas som ett område med åtminstone två tydliga och väl etablerade poler, båda fast förankrade i huvudstaden och med författar-kritiker som centrala namn.

Den ena är den som representeras av den sextioårige litteraturocenen Carl David af Wirsén, officiell festdiktare med närhet till kungahuset och mäktig man i det offentliga livet, Svenska akademins maktfullkomlige sekreterare sedan 1884, verksam som litteraturkritiker i dagstidningarna *Post* och *Inrikes Tidningar* samt *Vårt land* sedan början av 1880-talet, liksom i tidskrifter. Litteraturen bedömer han i första hand utifrån dess moraliska och politiska tendens. Han ser det som sin uppgift att försvara det bestående samhället mot de farliga irrläror som sedan åttiotalets början har givit sig tillkänna i den nya litteraturen. Det symboliska värde som hans litterära ideal, formell perfektion kombinerad med ett kristet idealistiskt och romantiserande innehåll, representerar på ett litterärt fält tycks vid sekelskiftet definitivt på nedgående.<sup>25</sup>

Wirsén är av militärsläkt och står alltså även i det avseendet för ett äldre samhälle, och dess reproduktionsprinciper.

En annan pol utgörs av en grupp ungefär tjugo år yngre kritiker och diktare, vars ledande namn är den nyblivne professorn vid Stockholms högskola Oscar Levertin. Levertins sociala bakgrund är en annan, den uppåtstigande borgerligheten. Även han

<sup>23</sup> Konst- och litteraturkritikern Georg Nordensvan arbetade för det relativt konservativa *Aftonbladet* och den liberala *Dagens Nyheter* samtidigt, den radikale Pehr Staaf - bror till Karl Staaf - är under åttiotalet knuten till det konservativa *Stockholms Dagblad*, osv.

<sup>24</sup> Pressen - en begränsad del av pressen. Veckotidningar som *Söndagsnisse*, *Kasper*, *Figaro*, *Nya Nisse* och *Strix* är viktiga organ för politisk och litterär satir. De har också litterära inslag. Tidningar som *Ny illustrerad tidning* anmäler och diskuterar litteratur, liksom kvinnornas *Idun*.

<sup>25</sup> Se Rydén 1987 s. 153 ff, Erlandsson 1998, Michanek 1979; Johnsson 1934, s 122 f.

började skriva litteraturkritik under första hälften av åttiotalet. Sin bana börjande han som en i "det unga Sverige", dvs den grupp unga radikala författare vars ledstjärnor var Strindberg och Georg Brandes. Grupperingen blev aldrig fast och fick trots många försök inte någon tidskrift som språkrör för sina idéer. Den gled alltmer isär redan från mitten av åttiotalet. I stället kom det litterära nittioalets banérförare Heidenstam – konsekvent motarbetad av Wirsén<sup>26</sup> – tidigt att stå honom nära, och under nittioalet utvecklades Levertin liksom flera av de andra i det unga Sverige bort från brandesiansk samhällsdebatt. Viktigare blev känslans, fantasins och diktarpersonlighetens rätt, skönhets- och livsdyrkan och skildringen av nationens lynne och historia. När 90-talisternas organ *Ord och Bild* startades 1892, blev Levertin en flitig medarbetare och från 1897 blir han landets ledande och tongivande litteraturkritiker i det omorganiserade *Svenska Dagbladet*. Hans kritiska metod är den historiskt-psykologiska, inkännande, som försöker bedöma vart verk "efter sin art". Det hindrar inte att han går i skarp polemik mot Wirsén och är en av dem som aktivt medverkar till den hyllningsadress som sänds till Tolstoj efter akademins val av Sully Prudhomme som den förste Nobelpristagaren i litteratur 1901.<sup>27</sup> Både för bokmarknaden och för unga författare tycks hans omdömen ha spelat en viktig roll.<sup>28</sup>

I förhållande till Wirsén och dennes krets står Levertin, liksom kritiker som Per Hallström, Tor Hedberg, Edvard Alkman och Gustaf af Geijerstam även vid sekelskiftet för ett litteraturens "unga Sverige", men nu med ett annat innehåll än vid mitten av åttiotalet. Både positionen och personerna är också mycket mera väletablerade.

Går man utanför huvudstaden och några år framåt i tiden tycks det gå att urskilja även en tredje pol. Botanikdocenten i Lund Bengt Lidforss, verksam framför allt i tidningen *Arbetet*, stod vid sekelskiftet för en radikal, socialistisk litteraturkritik i opposition både till Wirséns och Levertins litteratursyn (och till Stockholm-Uppsalas dominans i det litterära livet). Särskilt Levertin blev föremål för hans polemik. I *Tiden* och *Social-Demokraten* hade Hjalmar Branting sedan åttiotalet bidragit med artiklar om litteratur och litteraturens roll för arbetarrörelsen. 1910 får arbetarrörelsen och dess organ sin andre bemärkte kritiker, då Erik Hedén börjar sin verksamhet i stockholmstidningen *Social-Demokraten*.

Den enkla struktur som vi har skisserat ovan har faktiskt likheter med den grundmodell för ett kulturellt fälts organisation som Bourdieu ritar upp i *Les règles de l'art* (1992, s 175 f). I vårt fall saknas – eftersom vi ser just till litteraturkritiken – en tydlig dimension produktion för den stora marknaden resp. för andra producenter.<sup>29</sup> Men här finns en skillnad mellan en institutionell konsekration (Wirsén) och en som snarast är karismatisk (Levertin), och linjen socialistisk litteraturkritik-Levertin-Wirsén kan läsas som en vänster-högeraxel. Nå, detta är kanske inte uppseendeväckande. En annan sak som är påfallande, intressant och väl värd en närmare analys är emellertid förhållandet till *tiden* i ett rum eller fält som det ovan (jfr Bourdieu 1992 s. 224 f). I striderna om litteraturen vid sekelskifter 1900 synkroniseras flera olika tidsskikt. Vissa kritiker befinner sig bortom-framåt i förhållande till nuet, andra har sitt fotfäste och sina referenser i en äldre tid och en central grupp, gruppen kring Levertin, tycks stå mitt i ett sekelskiftesnu.

<sup>26</sup> Staffan Björck i SBL, art. Heidenstam.

<sup>27</sup> Jacobsson 1961, Rydén 1977; Julén 1965.

<sup>28</sup> Här kan vi inte låta bli att citera Sven Lidman igen, Lidman som 1908 gifte sig med Ernest Thiels dotter. Levertin var den som "spände för den vagn som förde den unge poeten ända in i det Thielska galleriets innersta salar" (den unge Sven Lidman enl Björn Julén i SBL, art Levertin).

<sup>29</sup> Vilket är intressant i sig och värt att gå vidare med: litteraturkritik i dagspress angår både den smalaste producent och den stora publiken.

Några andra reflektioner är de följande.

Det tycks vid sekelskiftet inte ha dragits upp några tydliga skiljelinjer mellan kritik som avser det estetiska området. Georg Nordensvan, Edvard Alkman, Tor Hedberg och många andra uttalar sig både om konst och litteratur, precis som när estetikprofessorn och skalden Carl Rupert Nordström år 1880 gjorde Anders Zorns lycka genom att berömma hans kvinnoporträtt på Konstakademins elevutställning. Det här kan ha att göra med det nära samband som fanns mellan bildkonst och ordkonst - och bildkonstnärer och ordkonstnärer - just i sekelskiftets nationella rörelse, men också med att estetiken fortfarande uppfattades som en enda helhet. Universitetsämnet estetik innefattade t.ex. fortfarande konst- och litteraturhistoria.

Vidare är det tydligt att man i striderna kring litteraturen under hela perioden 1880-1900 är mycket starkt beroende av personer och nog också institutioner utanför Sverige. Ibsen och Björnson, som spelade en stor roll inte bara genom sina verk utan också som personer, hörde till unionsbroderlandet Norge. Men ännu viktigare tycks dansken Georg Brandes ha varit som rådgivare och personlig vän, med korrespondens med praktiskt taget alla åttio- och nittioåringar. Båda dessa observationer talar för att det knappast är rimligt att betrakta svensk litteratur och litteraturkritik som ett autonomt fält i bourdieusk mening.

### **Stockholmspressen - en kort presentation**

Stockholm har vid sekelskiftet ett tiotal dagliga tidningar. Tidningarnas redaktioner och tryckerier, som tidigare under 1800-talet hade haft statens och stadens ämbetsmannahjärta Gamla Stan-Riddarholmen som centralpunkt<sup>30</sup> ligger nu samlade framför allt i kvarteren nära Centralstationen och huvudpostkontoret, alltså Klarakvarteren. Redan före 1890 hade dessa kvarter utvecklats till en samlingsplats för tidningar, boktryckerier, bokförlagsexpeditioner och speditioner.

I eller alldeles i närheten av Klarakvarteren finner vi kring sekelskiftet de konservativa tidningarna *Stockholms Dagblad*, *Nya Dagligt Allehanda* och *Aftonbladet*, kulturradikalernas *Svenska Dagbladet*, den liberala *Dagens Nyheter* och Hjalmar Brantings *Social-Demokraten*. Flera av dem har sina lokaler i nybyggda hus som byggts särskilt för tidningen. Andra tidningar med säte i Stockholm är den mest spridda av dem alla, den vänsterliberala lågpristidningen *Stockholms-Tidningen*, den halvofficiella, av Svenska Akademien ägda *Post- och Inrikes Tidningar*, den högkyrkliga *Vårt land* och det frikyrkliga *Svenska Morgonbladet*.

Stockholms äldsta morgontidning, *Stockholms Dagblad* vid Lilla Vattugatan i Klara som under 1870-talet vann ett rykte som "den svenska *Times*", satsar på gedigna kulturartiklar och artiklar från korresponderande medarbetare. Läsekretsen utgörs i första hand av ämbetsmän och bildad överklass. Politiskt kännetecknas den av stöd för frihandeln, men också för fortsatt svensk-norsk union, och allmän konservatism. På *Stockholms Dagblad* har Sven Söderman, litteraturhistoriker och son till tonsättaren August Söderman, skrivit litteraturkritik sedan mitten av nittioåret. 1901 blir Söderman chef för kulturavdelningen och han är kvar på den posten ända till 1920. Pehr Staaf är under hela åttiotalet anställd som teaterkritiker; den gamle medarbetaren Claes Lundin fortsätter att medverka i tidningen fram till efter sekelskiftet och sköter under lång tid konst- och teaterkritiken. Här arbetar kring sekelskiftet litteraturkritikern Klara Johanson och journalisten Hedvig af Petersens.

Aftonbladet vid Klara västra kyrkogata är kring sekelskiftet en moderat konservativ tidning under ledning av Harald Sohlman; en tidning för utsträckt rösträtt

<sup>30</sup> Se vidare Abrahamsson 1990.

men mot socialdemokratiska "överdrifter". Under en kort period vid mitten av 1880-talet var tidningen klart mera liberal. Ledningen övertogs då av Gustaf Retzius, som år 1900 fortfarande äger tidningen. Retzius ville göra Aftonbladet till ett kulturorgan och många av det unga Sveriges medlemmar knöts till tidningen. I skuggan av åtalet mot Strindbergs *Giftas I* vidtog han dock en rad omplaceringar och avskedanden, och 1887 fanns ingen av dem kvar. Vid sekelskiftet står tidningen klart till höger i konstnärliga och litterära frågor.<sup>31</sup>

Fram till 1900 svarar författaren, konstnären och konstnärsvännen Georg Nordensvan för konst-, litteratur- och teateranmälningar. Fredrik Vetterlund, litteraturhistoriker och nyromantisk diktare, skriver litteraturkritik här från 1900. Maria Cederschiöld, kvinnlig journalist och översättarinna, arbetade under lång tid på utrikesredaktionen.

*Nya Dagligt Allehanda* och *Post- och Inrikes Tidningar* (*Posttidningen*) är små, starkt konservativa tidningar med förankring i ämbetsmannakretsar. NDA är protektionistiskt, starkt försvarsvänligt och oförsonlig motståndare till eftergifter mot Norge. På *Nya Dagligt Allehandas* litteratur- och konstavdelning medverkar godsägarsonen Nils Erdmann, från 1908 chef för den litterära avdelningen, och Jacobine Ring.

*Posttidningen* har sin redaktionsbyrå på Riddarholmen. Här, och i *Vårt land*, utövade Carl David af Wirsén sin fruktade litteraturkritik fram till sin död 1912. Efter 1912 drogs den regelbundna litteratur- och musikkritiken in, och *Post- och Inrikes Tidningar* blir mer och mer ett organ enbart för officiella meddelanden.

*Vårt land* är en konservativ aftontidning grundad 1886 för att på kristen grundval "verka för en konstitutionell, fosterländsk och strängt lagenlig samhällsutveckling".<sup>32</sup> Den får efter sekelskiftet stora ekonomiska bekymmer och går upp i *Nya Dagligt Allehanda*. Mest uppmärksammad är tidningen för den ordinarie medarbetaren Wirséns litteraturkritik. August Brunius, gift med journalisten Célie Cleve, börjar sin bana här som 19-åring 1898 för att några år senare gå över till *Svenska Dagbladet*. Här arbetar också under några år den mångåriga Idun-medarbetaren Mia Leche-Löfgren.

Till de många konservativa tidningarna i sekelskiftets Stockholm hör också *Svenska Dagbladet* vid Klara södra kyrkogata, grundat 1884.

Från 1897 blir tidningen mer moderat i politiskt avseende, närmar sig *Stockholms Dagblads* position. Tidningen hade omstrukturerats med ekonomisk hjälp av bl a Ernest Thiel och den blir nu nittioalets nationella kulturradikalens särskilda organ, med Heidenstam som aktiv inspiratör och medarbetare som Oscar Levertin, Tor Hedberg och Hjalmar Söderberg. Levertin är fast anställd som litteraturbevakare fram till sin död 1906. Författaren Tor Hedberg är ordinarie litteratur-, teater- och konstanmälare kring sekelskiftet och blir landets ledande konstkritiker, en kritiker som ger sitt stöd till Konstnärsförbundets strävanden och målare som Zorn, Bruno Liljefors, Richard Bergh, Karl Nordström och Georg Pauli.<sup>33</sup> På samma avdelning arbetar också tjugotvåringarna August Brunius och David Sprengel. Teatermannen och estetikern Brunius blir 1907 Hedbergs efterträdare som avdelningens chef. Litteraturkritikern David Sprengel, som sympatiserar med 80-talisternas strävanden, försvinner snart utomlands; eftervärlden känner honom främst som författarinnan Agnes von Krusenstiernas man och "rådgivare". Vidare finner vi här under några år författaren Henning Berger och kompositören Ture Rangström; så småningom också borgerlighetens store smakdomare

<sup>31</sup> Rydén 1974; Nordisk familjebok 1903, art *Aftonbladet*

<sup>32</sup> Prenumerationsanmälan enl NF, art *Vårt land*.

<sup>33</sup> Ragnar Amenius i SBL, art. Hedberg.



Fredrik Böök. Anna Brantings dotter Vera von Kraemer är under några år fast anställd som kåsör.

De två stora, liberala lågpristidningarna för en bred publik, *Dagens Nyheter* och *Stockholms-Tidningen*, upptar i ett politiskt rum platsen mellan den konservativa pressen och det socialdemokratiska partiets officiella organ *Social-Demokraten*. Hjalmar Branting, som blev *Social-Demokraten*s huvudredaktör 1887, kvarstod som redaktör och aktiv skribent ända fram till 1917. Här arbetar Anna Branting, signaturen René, som teaterskribent.

*Dagens Nyheter* vid Klara västra kyrkogata förefaller ha haft sina läsare framför allt inom medelklassen. Huvudredaktör är sedan 1898 verdandisten och publicisten Otto von Zweigbergk. Zweigbergk vill utveckla tidningen till ett centralt liberalt opinionsorgan, och konst och kultur får nu större utrymme än tidigare. Gustaf af Geijerstam, Pehr Staaff och Per Hallström skriver teaterkritik. Edvard Alkman, född Pettersson, som utgör ett intressant exempel på vägen till en plats i offentligheten,<sup>34</sup> skriver litteratur- och konstkritik här, liksom Georg Nordensvan. Vilhelm Peterson-Berger skriver om musik, Bo Bergman (från 1905) litteratur- och teaterkritik.

Den vänsterliberala *Stockholms-Tidningen* som hade startats 1889 nådde snabbt en mycket bred publik. Kulturmateriäl gavs ingen större plats, men ett undantag var teaterrecensioner. Följetonger, gärna svenska originaltexter, vill tidningen också ha. 1892 till 1909 skriver Anna Branting om teater i *Stockholms-Tidningen*.

### Avslutning

Avslutningsvis vill vi än en gång påpeka att den här artikeln ger en första redovisning av pågående arbeten. Katalogarian närmast här ovan är ett första resultat av arbetet med att rita en karta över det tryckta ordets offentlighet. Tidskrifter och bokförlag står på tur. Vi riktar samtidigt en uppmaning till oss själva att vara på vår vakt mot en frestelse som är stor just när det gäller sekelskiftets kulturella offentlighet. Det är farligt frestande att vid analysen behandla det som kanske handlar om skilda världar - en litterär, en konstnärlig, en musikalisk - som en enda sådan, präglad framför allt av det gemensamma, en tidsanda.

### Källor och litteratur

- Ahlenius, Holger: *Georg Brandes i svensk litteratur*. Sthlm 1932.  
Abrahamsson, Åke: *Ljus och frihet till näringsfång*. Atlantis, Stockholm 1990.  
Berman, Marshall: *Allt som är fast förflyktigas. Modernism och modernitet*. Arkiv, Lund 1995.  
Björk, Nina: *Sireners sång. Tankar kring modernitet och kön*. W&W, Sthlm 1999.  
Bourdieu, Pierre: *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Seuil, Paris 1992.  
Charle, Christophe: *Paris fin de siècle. Culture et politique*. Seuil, Paris 1998.  
Eriksson, Eva: *Den moderna stadens födelse. Svensk arkitektur 1890-1920*. Ordfront, Stockholm 1990.  
Erlandsson, Åke: Posttidningen, Akademien och Wirsén vid tiden för det första Nobelpriset. I *Perspektiv på Post- och Inrikes Tidningar*, red av K E Gustafsson och Per Rydén, Nordicom-Sverige 1998.  
Gejvall-Seger, Birgit: Stockholms hyreshusbebyggelse på 1800-talet. I *Historia kring Stockholm*, red av H. Ahnlund, I Hammarström, Torgny Nevéus, W&W, Sthlm 1982.  
Gustafsson, Jonas: *Så ska det låta. Studier av det musikpedagogiska fältets framväxt i Sverige 1900-1965*. Uppsala 2000. (Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies in Education 91)  
Isaksson, Curt: *Pressen på teatern*. Sthlm 1987.  
Jacobsson, Christer: *På väg mot tiotalet. Två studier*. Almqvist&Wiksell, Sthlm 1961.

<sup>34</sup> Se von Zweigbergk 1979.

- Johnsson, Melker: *En åttitalist. Gustaf af Geijerstam 1858-1895*. Sthlm 1934.
- Julén, Björn: Oscar Levertin i Svenska Dagbladet. I *Svenska dagbladets historia, del 2*, Norstedts, Sthlm 1965.
- Lagerstedt, Sven: *Drömmaren från Norrlandsgatan*. Sthlm 1963.
- Linder, Gurli: *Sällskapsliv i Stockholm under 1880- och 1890-talen*. Norstedts, Sthlm 1918.
- Lundevall, Karl-Erik: *Från åttital till nittital*. A&W, Sthlm 1953.
- Michanek, Germund: *Skaldernas konung. Oscar II, litteraturen och litteratörerna*. Norstedts, Sthlm 1979.
- Nordisk familjebok*, 2a uppl.
- Reinius, Gunnar & Selling, Gösta: *Ett svunnet Stockholm*. Albert Bonniers förlag, Stockholm 1961.
- Rydén, Per: *En kritikers väg*. Gleerup, Lund 1974.
- Rydén, Per: *En kritikers värderingar*. Gleerup, Lund 1977.
- Rydén, Per: *Domedagar: svensk litteraturkritik efter 1880*. Lund 1987.
- Holmberg, Claes-Göran, Oscarsson, Ingemar & Rydén, Per: *En svensk presshistoria*. Esselte Studium 1983.
- Skolmusik* nr 1 1937
- Svenskt biografiskt lexikon*. (SBL)
- Söderhielm, Werner: *Oscar Levertin. En minnesteckning. I*. Bonniers, Sthlm 1917.
- William-Olsson, Magnus: *Huvuddragen av Stockholms geografiska utveckling 1850-1930*. Sthlm 1937.
- Wittrock, Ulf: *Marika Stiernstedt*. Bonniers, Sthlm 1957.
- von Zweigbergk, Eva: *Ung på 90-talet. Edvard Alkman som kulturkritiker*. Rabén&Sjögren, Sthlm 1979.



# Kvinnokonferensen 1897

Lovisa af Petersens

## Inledning

Mellan den 15 maj och den 1 oktober 1897 pågick den Allmänna Konst- och Industriutställningen i Stockholm. Arrangörernas mål var att presentera en så heltäckande tidsspegel som möjligt, framförallt kom den tekniska och industriella utvecklingen att manifesteras.<sup>1</sup> Utställningen var en stor händelse i Stockholm, den drog mängder av besökare och i dagspressen fanns dagliga utställningsrapporter.

I anslutning till utställningen förekom åtskilliga andra evenemang. Det hölls till exempel ett 40-tal offentliga möten under perioden.<sup>2</sup> Möten av detta slag var vanliga vid sekelskiftet 1900, inte bara i Stockholm utan även runt om i Europa och Nordamerika. Mötena organiserades av olika nationella eller internationella föreningar och nätverk för att skapa en mötesplats och för att lyfta fram den egna verksamhetens syfte.<sup>3</sup> I samband med den mycket uppmärksammade utställningen måste det ha varit ett ypperligt tillfälle att synas och synliggöra sig som grupp. Även mötena bevakades av dagspress och tidskrifter.

Den 21–23 september 1897 hölls en kvinnokonferens i Stockholm arrangerad av Svenska kvinnornas nationalförbund (SKN). Det var den första konferensen av sitt slag som hållits i Stockholm. Konferensen hade föregåtts av flera oroliga turer om var, när och hur ett kvinnligt deltagande i samband med utställningen skulle ske. Inledningsvis fanns förslag om att kvinnorna skulle ha en egen paviljong på utställningen, något som funnits på världsutställningarna i Philadelphia 1876 och Chicago 1893. Det beslutades dock, främst av kvinnorna själva, att de inte skulle ha en egen paviljong då de kvinnliga paviljongerna i Philadelphia och Chicago inte hade fallit så väl ut. Men vad som är mer intressant är att kvinnorna ansåg att det mest naturliga var att de ställde ut tillsammans med männen för att man inte skulle skilja mäns och kvinnors bidrag åt.<sup>4</sup>

Men något ville kvinnorna göra. Fredrika-Bremer-förbundet (FBF) tog initiativ till att anordna en kvinnokongress för de nordiska länderna. FBF tillsatte en kommitté vars uppgift var att få ett möte till stånd. Något som inte lyckades av olika anledningar. I förbundets tidskrift *Dagny* står att kommittén kommit en bit på väg men sedan stött på så många problem att den inte kunde fullfölja planerna, det förtäljs dock inte vilka problemen var. Efter några månader avsåg man sig uppdraget utan att något vidare var bestämt. Därefter tog det nybildade Svenska kvinnornas nationalförbund initiativ till att arrangera ett möte. Detta uttryckte tidskriften *Dagny* en glädje över eftersom förbundet

<sup>1</sup> Anders Ekström, *Den utställda världen: Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar* (diss. Uppsala; Stockholm 1994).

<sup>2</sup> Till exempel hölls Teknolog-, Skol-, Lantbrukar-, Naturforskar-, Farmaceut- och Läkarmöten. *Svea: Folkkalender för 1898* (Stockholm 1897), s. 148.

<sup>3</sup> Se t.ex. Nils Eriksson, *"I andans kraft, på sannings stråt...": De skandinaviska naturforskarmötena 1809–1936* (diss. Göteborg 1991), Mary P. Ryan, "Civil society as Democratic Practice: American Cities during the Nineteenth Century", *Journal of Interdisciplinary History*, XXIX:4 (Spring 1999), pp. 559–584 och Ulla Wikander, "En utopisk jämlikhet: Internationella kvinnokongresser 1878–1914", *Det evigt kvinnliga: En historia om förändring*, red. Ulla Wikander (Stockholm 1994).

<sup>4</sup> *Idun* 1897:11, ss. 82 f.

ansågs mycket lämpligt för uppgiften då det bestod av en sammanslutning av föreningar som på ett eller annat sätt verkade för kvinnans intressen och verksamhet.<sup>5</sup>

## Syfte, frågeställningar och källmaterial

Forskare som behandlat förra sekelskiftet har förvånats över det stora antal kvinnor som då framstod i offentligheten.<sup>6</sup> Kvinnor gjorde sig synliga på ett helt nytt sätt på många områden. Det hela ger ett intryck av att kvinnorna ville ”professionalisera” sig som kön genom att de lyfte fram sina egenskaper och verksamhetsområden. De organiserade sig och kallade till möten.

Det är om ett dylikt möte Kvinnokonferensen 1897 mitt konferensbidrag handlar. Källmaterialet består av ett urval av den ledande dagspressens och kvinnornas egna tidskrifters bevakning från konferensen.<sup>7</sup> Jag använder olika tidningar för att skapa en kontext och för att få en så heltäckande bild som möjligt av konferensen. Alla texter är utan signatur utom i *Dagny* där de är signerade med L. D...n. vilket stod för Lotten Dahlgren som var redaktör för tidskriften *Dagny* 1891–1907.<sup>8</sup>

I nästa skede av mitt avhandlingsarbete ska jag komplettera källmaterialet med föreningsprotokoll, främst det från Svenska kvinnornas nationalförbund, vilket på sikt ska bli ett avhandlingskapitel om Kvinnokonferensen 1897. Mitt syfte med denna text är att göra en så heltäckande studie av konferensen som möjligt utifrån mitt källmaterial. För att uppnå det fokuserar jag olika perspektiv, dels konferensens *form* och *bild*. Med *form* avser jag att åskådliggöra organiseringen av konferensen och hur själva konferensen rent praktiskt gick till. Med *bild* menar jag visa på den bild som kvinnorna ville ge av sig själva men också vilken bild som presenterades av kvinnorna i pressen. Dessutom fokuserar jag *kultur* och *betydelse* eftersom jag avser undersöka vilken möteskultur kvinnorna formade och vilken betydelse konferensen fick.

## Konferensförberedelserna

Med i bestyrelsen för konferensens organisering fanns representanter från de nio kvinnoföreningar som var med i Svenska kvinnornas nationalförbund 1897.<sup>9</sup> Förbundet bildades 1896 på initiativ av Ellen Fries. I förbundet fanns såväl kvinnopolitiska och välgörenhetsinriktade föreningar som sällskapsklubbar och yrkesföreningar. Varje förening som var ansluten till SKN betalade en årsavgift på 12 kronor.<sup>10</sup> Det var borgerligt inriktade föreningar som dominerade SKN, som formellt var ett opolitiskt förbund, exempelvis hade socialistiska kvinnoförbund och föreningar med arbetarkvinnor låg representativitet. Framför allt drev SKN frågor om kvinnans ekonomiska, rättsliga och politiska likställdhet med mannen. Förbundet engagerade sig även i frågor om sociala reformer och varaktig fred. Ett visst intresse fanns också för

<sup>5</sup> *Dagny* 1897, s. 153.

<sup>6</sup> Se t.ex. Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen: Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921* (diss. Stockholm 1997), *Det evigt kvinnliga: En historia om förändring*, red. Ulla Wikander (Stockholm 1994) och Kjell Östberg, *Efter rösträtten: Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet* (Stockholm 1997).

<sup>7</sup> Dagspressen representeras av *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter*, *Stockholms Dagblad*, *Stockholmstidningen* och *Svenska Dagbladet*. Kvinnornas egna tidskrifter representeras av *Dagny* och *Idun*.

<sup>8</sup> N. S. Lundström, *Svenska kvinnor i offentlig tjänst: Porträtt och biografier* (Uppsala 1924), s. 82.

<sup>9</sup> Konferensens organisationskommitté bestod av Ellen Ankarsvärd (ordf.), Agda Montelius, Gertrud Adelborg, Hanna Andersson, Ellen Fries, Sofia Gisberg, Bertha Hübner, Hulda Lundin, A. Ulrich, Sigrid Ulrich och Henrika Widmark. *Dagny* 1897, s. 260.

Med i Svenska kvinnornas nationalförbund år 1897 var följande föreningar: Fredrika-Bremer-förbundet, Föreningen för välgörenhetens ordnande, Göteborgs flickskoleförening, Handarbetets vänner, Kvinnoklubben, Nya Idun, Stockholms läsesalong, Stockholms kvinnliga gymnastikförening och Svenska allmänna kvinnoföreningen till djurens skydd. *Dagny* 1897, s. 153.

<sup>10</sup> *Dagny* 1897, s. 208.

sedliga och moraliska frågor. Över tid växte SKN och hade som mest 36 medlemsföreningar.

SKN var en förening som grundats på en ideologisk bas, vars syfte var att lyfta fram kvinnofrågor. Det var därtill en sammanslutning av föreningar som hade medlemmar vilka representerade olika kvinnosyner. Hur tog det sig i uttryck vid Kvinnokonferensen 1897? SKN ingick i den internationella kvinnosammanslutningen International Council of Women. SKN deltog i de internationella kongresserna utomlands, till exempel i London 1899, Berlin 1904, Paris 1906, Genève 1908 o.s.v.

Inför förverkligandet av Kvinnokonferensen 1897 låg mycket arbete i form av praktiska förberedelser; information om konferensen skulle spridas och konferensprogrammet skulle utarbetas o.s.v. Hur gick SKN till väga? Följde det några konsekvenser av att SKN tagit över anordnandet av en konferens efter FBF?

Tiden för konferensen slogs fast till 21–23 september. I efterhand uttalades i *Dagny* ett missnöje över att konferensen hade sammanfallit med det kungliga jubileet av Oscar II 25-åriga regenttid. De ansåg att jubileet hade stulit uppmärksamhet från konferensen samtidigt som de befarade att en hel del män som skulle kunnat vara närvarande på konferensen istället valt att delta vid jubileet. Dessutom var de kritiska till den konkurrens som konferensen fick av utställningen. *Dagny* var även kritiskt till att förhandlingar hållits under dagtid eftersom yrkesarbetande kvinnor då inte kunde närvara.<sup>11</sup>

Jag kan inte se att konferensen fick en alltför underordnad ställning i förhållande till utställningen och jubileet. Pressbevakningen var stor och framför allt var den var inte mindre än för andra möten som även de konkurrerade med de andra händelserna.

Dessutom kan sammanfallandet med jubileet också medfört positiva aspekter. Under jubileumsveckan uppvaktades kungaparet av ett stort antal deputationer. Även en ”Damernas deputation” hos drottningen gick av stapeln den 20 september. Agda Montelius höll ett tal både å kvinnoföreningars och välgörenhetsföreningars vägnar. Sammanlagt var det 40 olika kvinnosällskap som stod bakom deputationen. Damerna överlämnade även ”en vacker blomstergård, en krona bunden af ljusröda och hvita rosor, och hvilade på ett hyende [kudde] af blommor, hvars hörntofsar utgjordes af olikfärgade band med de särskilda föreningarnas namn, broderade i gult silke. På hyendet hvilade ett guldbroderat band med inskrift: Till vår ädla drottning”.<sup>12</sup> Deputationen fick uppmärksamhet i pressen vilket torde varit symboliskt betydelsefullt för kvinnorna – att synas som en grupp vilken blev mottagen hos drottningen.

Svenska kvinnornas nationalförbund valde att kalla mötet för en konferens istället för kongress eftersom de planerade ett mindre omfattande möte än vad från början Fredrika-Bremer-förbundet hade planerat. Något som även det *Dagny* uttryckte sitt missnöje med. De menade att titeln konferens var alltför anspråkslös och hade själva föredragit benämningen kongress.<sup>13</sup>

Under våren 1897 fördes notiser in i både *Dagny* och *Idun* om att en kvinnokonferens skulle hållas i Stockholm i september samma år. I notiserna gavs information om att det var SKN som stod som värd för konferensen och att det skulle hållas föredrag som belyste verksamheten i de olika föreningarna som fanns representerade i förbundet. Dessutom skulle det hållas föredrag i ämnen av allmän social betydelse. SKN bjöd in alla som var medlemmar i de föreningar som fanns i SKN

<sup>11</sup> *Dagny* 1897, s. 255.

<sup>12</sup> Se t.ex. *Dagens Nyheter* 22.9.1897 och *Idun* 1897:38, s. 302, citatet är från *Idun*.

<sup>13</sup> *Dagny* 1897, s. 153 och s. 214.

och andra personer som hade intresse för de frågor som skulle behandlas under konferensen.<sup>14</sup>

Konferensavgiften var tre kronor och den sista anmälningdagen var den 10:e september. Anmälan skulle skickas till Drottninggatan 54. Då anmälan var gjord skulle ett medlemskort skickas ut. För föredragshållarna gällde att de skulle ha inkommit med sin anmälan om ämne till föredrag senast den 24 augusti. För konferensdeltagarnas räkning hade SKN slutit ett avtal med Järnvägsstyrelsen om att deltagarna skulle få åka till rabatterat pris. Resande från landsorten löste en tur och retur biljett som gällde i 14 dagar men betalade endast för en enkelbiljett. Resande från utlandet betalade halva avgiften om resan gjordes inom tiden 15/9 och 15/10.<sup>15</sup> Ganska rejält rabatterade biljettpriser med andra ord. Konferensens bestyrelse hade också gjort en överenskommelse med utställningskommittén om att konferensens deltagare skulle få en reducerad inträdesavgift till utställningen.<sup>16</sup>

SKN öppnade den 13:e september klockan 10.00 en egen konferensbyrå på Beridarebangatan 9, 1 tr. På byrån erbjöds program och annan behövlig information. Byrån var sedan tillgänglig som informationsspridare under hela konferensen och var öppen mellan 10.00 och 15.00.<sup>17</sup> Konferensbyrån måste ha fungerat som spindeln i nätet där alla frågor om t.ex. konferensen, utställningen, staden Stockholm, restauranger, tågtider och hotell kunde besvaras. Byrån innebar säkert också en naturlig mötesplats för konferensdeltagarna.

Däremot finns ingen information om logi i mina källor hittills. Var bodde konferensdeltagare som inte bodde i Stockholm? Fanns det etablerade kontakter mellan konferensdeltagarna så att de redan kände varandra och därmed kunde bo hemma hos varandra? Eller bodde de på hotell?

SKN gick, enligt mig, noga tillväga med det praktiska detaljerna, de upprättade t.ex. en konferensbyrå samt förhandlade till sig rabatterade priser på tågresor och inträdesbiljetter till utställningen. En viss split mellan SKN och FBF kan också skönjas i *Dagnys* rapportering av mötesförberedelserna. I *Dagny* påtalas en missbelåtenhet med valet av mötets titel och tiden för mötet.

## Konferensens inledning

”Mellan flaggstänger och blomsterdekorationer vandrade den lilla skara deltagare i kvinno-konferensen till sin samlingssal, icke för att höra högstämda festorationer, utan för att lyssna till klokt tal af kloka kvinnor om hvad genom kvinnoarbetet utträttats och verkats och om de förhoppningar och fordringar man ställer därpå för framtiden.”<sup>18</sup>

Klockan 11.00 på förmiddagen den 21 september samlades 276 konferensdeltagare i Frimurarelogens samlingssal på Blasieholmen. Den övervägande delen deltagare var svenska kvinnor, endast ett tiotal män var närvarande. Därutöver fanns kvinnor från de nordiska länderna; 11 från Norge, 5 från Danmark, 24 från Finland och internationella deltagare, 1 från vardera England och Ryssland.<sup>19</sup> Lokalens utsmyckning var enligt *Dagny* enkel och flärdfri. I fonden hängde ett stort porträtt av Oscar II i helfigur.<sup>20</sup> Ett podium var uppställt där det både fanns talarstol och bord för konferensens bestyrelse,

<sup>14</sup> *Dagny* 1897, s. 153, *Idun* 1897:24, s. 191 och 1897:36, s. 282.

<sup>15</sup> *Dagny* 1897, s. 153, *Idun* 1897:24, s. 191 och 1897:36, s. 282.

<sup>16</sup> *Idun* 1897:24, s. 191.

<sup>17</sup> *Dagny* 1897, s. 153, *Idun* 1897:36, s. 282.

<sup>18</sup> *Dagny* 1897, s. 255.

<sup>19</sup> *Svenska Dagbladet* 22.9.1897 och *Dagny* 1897, s. 256.

<sup>20</sup> Porträttet behöver inte vara upphängt av kvinnorna utan istället av Frimurarelogen med anledning av Oscar II:s jubileum.

ordförande och sekreterare. På talarstolen och referentbordet stod vackra blomsterarrangemang. Enligt *Dagny* kanske det enda yttre tecknet på att det var kvinnor som skulle hålla konferens. Deltagarna fick varsitt medlemsmärke i form av en ljusgrön moarérossett och ett program, därefter visades de till sina platser.<sup>21</sup>

Konferensen inleddes med en speciellt till tillfället nyskriven kantat<sup>22</sup> ”Framåt” författad av Henrika Widmark och tonsatt av Helene Munktell. Munktell dirigerade Fruntimmerskören och sopranen Louise Pyk, vilken stod för ”kraftfull” solosång. Sången ackompanjerades av piano och orgel. Sista versen i kantaten som framfördes av både kör och solosång genomsyras av en strävan till sammanhållning kvinnor emellan men kanske också en sammanhållning mellan män och kvinnor:

Framåt! Uppåt! Orden ljuda,  
Som vår lösen blifva må.  
Allvar, enighet de bjuda,  
Om vårt mål vi skola nå  
Fast vi skilda vägar vandra,  
Sökande i världen vid,  
Finna vi till slut varandra,  
Utí kärlek, ljus och frid!<sup>23</sup>

*Idun* beskriver att kantaten brusade genom lokalen medan *Dagny* skriver att kantaten var hållen i en allvarlig ton som gick väl ihop med konferensens anda och karaktär. Det är tydligt att kantaten satte spår i både deltagare och föredragshållare. Det var flera som hänvisade till kantatens innehåll under konferensen. Agda Montelius säger till exempel i sitt föredrag att kantatens andemening ”Framåt, uppåt” även kan ses som motto för Föreningen för välgörenhetens ordnande.<sup>24</sup>

Efter kantaten höll Ellen Ankarsvärd, ordförande i konferensens organisationskommitté, ett välkomsttal vilket också ger ett svar på varför kvinnorna anordnade en kvinnokonferens. Även hon hänvisar till den nyss framförda kantaten.

”Det är högtid i vår stad, sade tal., och det är nu äfven högtid i vår lilla krets, emedan vi fått till stånd ett möte af svenska kvinnornas nationalförbunds konferens. Vi vilja här hufvudsakligen tala om kvinnosaken, som borde ligga alla varmt om hjärtat. Kvinnosaken skall upphöra, men först när kvinnan fått jämbördes rätt med mannen. [...] Vi vilja här arbeta i tre riktningar, icke blott framåt och uppåt utan äfven inåt.”<sup>25</sup>

Ankarsvärd framhöll att kvinnofrågan fortfarande var aktuell och att den inte kommit till sin lösning eftersom den fördröjts av den reaktionära vind som var påtaglig i det sociala och politiska livet.<sup>26</sup> Ankarsvärd framhöll vidare att kvinnofrågans lösning fördröjts genom den antagonism som fanns mellan mannens och kvinnans strävanden.<sup>27</sup> Kvinnorörelsen gick inte ut på att göra mannens och kvinnans verksamhetsfält till ett och detsamma. Mannen varken kunde eller ville fylla kvinnans uppgifter och kvinnan inte heller mannens. Men kvinnan borde liksom mannen ha full frihet i att försöka sig

<sup>21</sup> *Dagny* 1897, s. 256 och *Idun* 1897:38, s. 303.

<sup>22</sup> Kantat ”är även beteckning för den dikt, som bildar den sjungna texten. Dess användning som festinslag bestämmer det pompösa, didaktiska innehållet.” Uppslagsord ”Kanta’t” i *Svensk Upplagsbok*, andra upplagan, (Malmö 1956).

<sup>23</sup> *Aftonbladet* 21.9.1897.

<sup>24</sup> *Svenska Dagbladet* 22.9.1897.

<sup>25</sup> *Svenska Dagbladet* 22.9.1897.

<sup>26</sup> *Aftonbladet* 21.9.1897.

<sup>27</sup> *Idun* 1897:38, s. 303.



på vilket arbetsområde som helst.<sup>28</sup> Kvinnan ville på samma sätt som männen uppfylla sina plikter i samhället och så länge kvinnan saknade denna frihet måste det finnas en kvinnofråga.<sup>29</sup> Detta överensstämmer med den borgerliga individualismen som innebar en valfrihet grundat i människans duglighet; åt var och en efter förmåga och kompetens.

Ellen Ankarsvärd berörde därpå SKNs uppgift som en länk i kedjan av internationella kvinnoorganisationer. SKN var ett nationellt föreningsband mellan landets kvinnosamfund av skilda typer och vitt skilda mål.<sup>30</sup> Ankarsvärd betonade att sammanhållningen måste vara det starkaste medlet till framgång. Många olika intressen är förenade såsom länkarna i en kedja, och visst kunde meningsskiljaktigheter uppstå. "[M]en utan strid, ingen frid. Må blott striden föras med blanka vapen och öppet vizir."<sup>31</sup> Ellen Ankarsvärd använde sig här retoriskt av krigiska symboler för att beskriva kvinnorörelsen. Även andra föredragshållare använde sig av symboler och metaforer i sina föredrag. Ankarsvärds inledningstal avslutades med varma applåder från de närvarande.

Efter välkomsttalet valdes ordförande och sekreterare till konferensen. Ellen Ankarsvärd blev ordförande. Agda Montelius, Hulda Lundin och Ellen Fries valdes till vice ordförande, den sistnämnda kunde dock inte närvara p.g.a. hälsoskäl. A. Ulrich, Sigrd Ulrich och Hanna Andersson valdes till sekreterare.

Konferensen konsoliderades med att de närvarande sjöng Kungssången "Ur svenska hjärtans djup" tillsammans med den "mångstämmiga" och "präktiga" Fruntimmerskören, anförd av Helene Munktell.<sup>32</sup>

## Konferensföredragen

Vilka ämnen behandlades då på konferensen? I *Idun* lyfte man i förväg fram att det var frågor som stod i samband med kvinnofrågan som skulle behandlas. Främst skulle det hållas föredrag av SKNs medlemsföreningar, vilka förvisso långt ifrån täckte alla de frågor som var av intresse och vikt vid en dylik konferens. Därför skulle det även hållas föredrag över ämnen av allmän social betydelse. Frågor som skulle behandlas var t.ex. vikten av unga kvinnors uppfostran, samundervisning och kvinnans betydelse för sjukvården.<sup>33</sup>

*Dagny* gav organisationskommittén beröm för ett mycket bra upplägg av föredragsämnen. Programmet hade enligt *Dagny* ett noga avvägt innehåll. Föredragen var varken för långa eller överlastade med frågor. Något som tydligen inte hade fungerat så väl på den internationella kvinnokongressen i Berlin året före. Den goda balansen besparade åhörarna "övermättnad" och "slöhet". Föredragshållarna fick även de uppskattning för att de hade avgränsat sina ämnen så bra. De fick både uppmärksamhet och ett livligt intresse från en ständigt vaken åhörarkrets som var ivriga med bifallsyttringar.<sup>34</sup> Det vittnas om att applåder, skratt och jubel förekom under och efter flera av föredragen. *Dagny* beskriver också ingående *hur* de olika föredragshållarna höll sina tal. Det ges exempel på ett brett spektrum av talare: Den grundlige, Den mer oövade, Den övade och Den vana offentliga talaren, med skicklighet i själva talarkonsten.<sup>35</sup> Jag tror att det var av stor betydelse för kvinnornas

<sup>28</sup> *Aftonbladet* 21.9.1897.

<sup>29</sup> *Stockholmstidningen* 22.9.1897.

<sup>30</sup> *Aftonbladet* 21.9.1897.

<sup>31</sup> *Idun* 1897:38, s. 303.

<sup>32</sup> *Dagny* 1897, s. 261.

<sup>33</sup> *Idun* 1897:36, s. 282.

<sup>34</sup> *Dagny* 1897, s. 259.

<sup>35</sup> *Dagny* 1897, s. 259.

intåg i offentligheten att kvinnorna nu stod i talarstolen samtidigt som det var mycket viktigt *hur* de framför sitt budskap.

---

## Program vid Svenska Kvinnornas Nationalförbunds konferens i Stockholm 21–23 september 1897

### *Tisdagen 21/9*

11.00–13.00

Kantat

Hälsningstal av Ordföranden. Redogörelse för Svenska kvinnornas nationalförbund

*Välgörenhetens mål och medel.* Fru Agda Montelius, Föreningen för välgörenhetens ordnande

14.00–15.00

*Fredrika-Bremer-förbundets uppkomst och utveckling.* Fröken Gertrud Adelborg, FBF

Kvindsagen i Norge. Fröken Gina Krog, Norge

### *Onsdagen 22/9*

10.00–12.00

*Mina erfarenheter om samuppföstran.* Fröken Lucina Hagman, Finland

*Handarbetets Vänners verksamhet.* Fröken Sofia Gisberg, Handarbetets vänner

*Kvinnoklubbens idé.* Fröken Hanna Andersson, Kvinnoklubben

*En insats i kulturutvecklingen.* Fru Elna Tenow, Svenska allm. kvinno föreningen till djurens skydd

18.00–20.00

*Under vilka förutsättningar kan kvinnorörelsen blifva af verklig betydelse för kultur och framåtskridande?* Fröken Anna Sandström

*Betydningen af kvindens arbejde for totalafhold og sædelighed.* Fru Elisabet Selmer, Danmark  
(Eventuellt diskussion)

### *Torsdagen 23/9*

10.00–12.00

*Sygepleje som arbejdsfelt for kvinden.* Fru Charlotte Norrie f. Harbou, Danmark

*Distriktsköterskor, en modern insats i svenska landsbygdens sjukvård.* Doktor J. E. Bergwall

*Om kvindernes verneplikt.* Fru Margareta Vullum, Norge

13.00–15.00

*De kvinliga gymnasternas uppgift.* Fru Ebba Herrman, Stockholms kvinnliga gymnastikförening

*Om Nya Idun.* Fröken Ellen Key, Sällskapet Nya Idun

*Några synpunkter i kvinnofrågan med särskild hänsyn till den svenska kvinnans rättsliga ställning.*

Fil. Kand. E. Svensén

(Eventuellt diskussion)<sup>36</sup>

---

I programmet skedde två förändringar under konferensens gång. Sofia Gisbergs föredrag om Handarbetets vänner verksamhet utgick eftersom hennes ”starkt anlåtande tid tagits i beslag av andra uppgifter”.<sup>37</sup> Dr Bergwall kunde inte heller närvara, p.g.a. sjukdom, hans föredrag lästes istället upp av lic. dr. Tora Granström.<sup>38</sup>

Alla föredrag som hölls på konferensen rörde kvinnan, hennes verksamhetsområden och intressen, exempel på återkommande teman är: kvinnans samhälleliga plikter, den sanna kvinnligheten, kvinnans klädsel, äktenskapsfrågan, kvinnans likställighet med mannen och kvinnans vårdande plikter. Men föredragen skiljer sig åt på flera punkter.

---

<sup>36</sup> Dagny 1897, ss. 235 f.

<sup>37</sup> Dagny 1897, s. 262.

<sup>38</sup> Dagens Nyheter 24.9.1897

För att åskådliggöra föredragens innehåll väljer jag att dela in föredragen i två kategorier.<sup>39</sup> Den ena kategorin består av de föredrag som hölls av Agda Montelius, Lucina Hagman, Elna Tenow, Elisabet Selmer, Charlotte Norrie, Tora Granström, Margareta Vullum, Ebba Herrman och Ellen Key. Dessa föredragshållare beskrev arbetsområden där kvinnan enligt traditionen kunde vara verksam. Över lag talade de om arbetsfält som ansågs traditionellt ”kvinnliga” eller där de kvinnliga egenskaperna var en fördel för att utöva yrket. Att vårda sjuka, fattiga, barn och djur var områden som passade kvinnan på grund av hennes egenskaper, de vårdande, förstående, ömmande och omhändertagande egenskaperna.<sup>40</sup> Vårdandet av barn, fattiga och sjuka innebar dock ett slags ”professionalisering” av de kvinnliga egenskaperna eftersom föredragshållarna var eniga om att understryka att kvinnan skulle få ökade arbetsbefogenheter och ett ökat ansvar i sitt arbete. Något som i sin tur leder till ett större inflytande.

Vårdandet av djur innebar ingen liknande process utan där skulle de endast de kvinnliga egenskaperna tillvaratas. Kvinnan sågs som bäst lämpad att ta djuren i beskydd för att hon redan utövade sina inövade vårdande egenskaper på man och barn. Hon skulle även kunna påverka mannens och barnens inställning till djuren genom sitt inflytande.

Den andra kategorin består av de föredrag som hölls av Gertrud Adelborg, Ellen Ankarsvärd, Anna Sandström, Gina Krog och i viss mån riksdagsmannen Emil Svensén. Dessas föredrag behandlade kvinnosaksfrågan på ett mer strukturellt sätt. Föredragen handlade om att förändra kvinnans sociala och politiska situation i grunden och tog till exempel upp frågor som kvinnans likställighet med mannen och allmän rösträtt. De gick ett steg längre i sina föredrag än de övriga och talade om något mer än att tillvarata kvinnans egenskaper. Dock står Svenséns föredrag lite vid sidan av. Han redogjorde endast för kvinnans rättsliga ställning och kom inte med några förslag på förändringar. Men jag skulle vilja kalla det radikalt att bjuda in honom, som är man, för att tala om kvinnans rättsliga ställning.

I synnerhet fick Gina Krogs föredrag mycket positiv uppmärksamhet i pressen. Hennes goda förmåga att på ett professionellt och levandegörande sätt föra fram sitt budskap riktigt lovordades i pressen. Hennes föredrag uppskattades också av konferensdeltagarna. Under föredraget förkom entusiasm, jubel och applåder. Hon framhöll i sitt föredrag de krav kvinnorörelsen måste ställa för att kvinnan skulle få ett fullgott medborgarskap, nämligen utökade rättigheter till utbildning och kommunal rösträtt.<sup>41</sup>

<sup>39</sup> Inom genusforskningen har sedan 1980-talet begreppspar likhet/särart använts som analysredskap för den kvinnliga emancipationen. Under senare år har detta begreppspar inte riktigt ansetts tillräckligt när kvinnans samhälleliga position ska beskrivas, därav har begreppspar individuellt/komplementär börjat användas. Se t.ex. Manns (1997), ss. 26 f. I denna text väljer jag att inte kategorisera föredragen enligt dessa begrepp utan endast redogöra över markanta skillnader i föredragens innehåll.

<sup>40</sup> Denna kategori av föredrag skulle kunna kallas maternalistiska eller med en svensk term samhällsmoderliga. Samhällsmoderlighet var en term Ellen Key introducerade vid sekelskiftet 1900 vilket innebar att kvinnor ansågs ha en specifik uppsättning av egenskaper och erfarenheter vilket gjorde dem speciellt lämpade att verka i samhället som samhällsmödrar. Det vill säga att moderskapet skulle gå från att ha varit en privat angelägenhet till att även verka i det offentliga. Ellen Key skapade själv en normativ teori där hon kallade samhällsmödrarna för ”maternella” vilkas motpol var de ”a-maternella”. Se t.ex. Ulla Manns, ”Kvinnofrigörelse och moderskap: En diskussion mellan Fredrika-Bremer-förbundet och Ellen Key”, *Det evigt kvinnliga: En historia i förändring*, red. Ulla Wikander (Stockholm 1994), ss. 51–79. För internationell forskning se t.ex. *Mothers of a new world: Maternalist politics and the origins of welfare states*, eds. Seth Koven & Sonya Michel (London, New York 1993).

<sup>41</sup> Se t.ex. *Dagens Nyheter* 22.9.1897, *Stockholms-tidningen* 22.9.1897, *Idun* 1897:39 ss. 312 f. och *Dagny* 1897, s. 261.

I konferensprogrammet fanns det också tillfällen för diskussion inlagda. Något som säger en del om vilka ämnen organisationskommittén ansåg vara viktiga eller kontroversiella och som behövde diskuteras. Diskussionstillfällen fanns inlagda på onsdagskvällen och torsdagseftermiddagen. Efter Emil Svenséns föredrag om kvinnans rättsliga ställning yttrade sig t.ex. Ida Molander från Finland om kvinnans politiska och sociala ställning i Finland. Kata Dahlström talade för kvinnans jämlikhet med mannen i äktenskapet och framhöll att mannens målsmanlighet över kvinnan måste upphöra.<sup>42</sup>

Diskussionen efter Elisabeth Selters föredrag om nykterhet och sedlighet fick en del kritik, främst i *Dagens Nyheter*. Där menade man att diskussionen, där både män och kvinnor yttrade sig, förvandlade mötet till dess nackdel: "Medan man med stort intresse samt aktning och erkännande för såväl innehåll som form lyssnat till de hållna föredragen och meddelandena om hvad kvinnorörelsen uträttat på skilda områden, så fann man sig nu förflyttad till ett möte i federationens stil, och med allt erkännande för välmenande ord och syften, kan man icke förneka att federationsdiskussioner äro något särskildt för sig, i fråga om hvars praktiska nytta eller teoretiska intresse man förblir mycket reserverad."<sup>43</sup>

Pressen var överlag samstämmig till konferensen och dess innehåll. De hade alla mycket utförliga referat, något som låg i tidens journalistik. Men den stora pressbevakningen tyder också på att konferensen blev väl mottagen och att kvinnorna tog ett steg in i det offentliga samtalet.<sup>44</sup> Dessutom gjordes inga nedlåtande uttalanden om kvinnorna eller föredragen.

### Konferensens övriga arrangemang

Utöver de mer formella mötesföredragen fanns även under konferensdagarna andra mer informella programpunkter. Redan i förväg utannonserades det i *Dagny* att "enkla samkväm eller utfärder anordnas för att bereda tillfälle till personligt umgänge".<sup>45</sup> Den första mötesdagen avslutades med ett gemensamt besök på utställningen där konferensdeltagarna tog del av vad de svenska kvinnorna uträttat inom konsten och det konstindustriella området därefter åts middag på utställningens folkök.<sup>46</sup>

Konferensen avslutades på torsdagskvällen med en fest på Hôtel Phoenix, Drottninggatan 71 C. I *Dagny* står det att det var en vacker fest med högtidsklädda gäster. Den övervägande delen var kvinnliga gäster, det fanns endast ett tiotal manliga gäster närvarande. Gästernas samlades först i foajén där de drack the och samspråkade varpå de gick in i den stora festsalen och tog del av ett musikprogram hållet i en skandinavisk anda. Helene Munktell och Henrika Widmark bidrog med ytterligare en ny kantat framförd av Fruntimmerskören. Därefter framfördes sång av Ester Sidner och operasångaren Lundkvist följt av violinspel av fröken S. Lindberg. Konserten avslutades av en Bellmanskvartett framförd av körmedlemmar. Vid supén hölls tal, både på vers och prosa. Lotten Dahlgren, redaktör på *Dagny*, höll till exempel ett mycket uppskattat och humoristiskt tal på vers för mannen. Professor Montelius, Agda Montelius make, avslutade med att utbringa "en skål för mannens och kvinnans samarbete i framåtskridandets tjänst".<sup>47</sup> Vid 1-tiden på natten skildes man "med en varm

<sup>42</sup> *Stockholmstidningen* 24.9.1897.

<sup>43</sup> *Dagens Nyheter* 20.9.1897 [feltryck ska vara 23.9.1897].

<sup>44</sup> Se t.ex. Mary P. Ryan, pp. 571 f. om hur grupper offentliggjorde sig med hjälp av pressen. Se även Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet: kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället* (1962), övers. Joachim Retzlaff (Lund 1988) om pressens betydelse för den borgerliga politiska offentligheten.

<sup>45</sup> *Dagny* 1897, s. 153.

<sup>46</sup> *Idun* 1897:36, s. 282 och *Idun* 1897:39, s. 313.

<sup>47</sup> *Idun* 1897:40, s. 322.

känsla av sammanhållning och enighet”.<sup>48</sup> I samtliga källor omvittnas att det var en glad och livlig stämning på festen.

I både *Dagny* och *Idun* framhålls att det var mycket betydelsefullt att det skulle finnas utrymme för evenemang där deltagarna kunde vara sociala med varandra.<sup>49</sup> Vilket jag ser som ett tydligt och medvetet invävt nätverksskapande i konferensen. I *Dagny* står att läsa att det var vanligt att svenskar i samband med konferenser lät nöjen och andra sociala samkväm inkräkta alltför mycket på de mer allvarliga mötesförhandlingarna. Under kvinnokonferensen tycker *Dagny* istället att det inte hade skadat med fler tillfällen där deltagarna kunde umgås med varandra.<sup>50</sup> I källorna finns också flera exempel på spontana samtal som uppstod i pauserna mellan föredragen.<sup>51</sup>

## En kvinnornas konferenskultur?

Skapade kvinnorna sig en egen konferenskultur i jämförelse med männens konferenskultur? I *Dagny* framhålls att kvinnornas prestationer vid föredragen höll ungefär samma nivå som föredrag hållna av män på konferenser, både till form och till innehåll. Kvinnorna hade enligt *Dagny* tagit ett stort steg framåt. Förklaringen till detta anses vara att kvinnor hade lärt sig konsten att tala, de hade funnit ett uttrycksmedel för sina tankar. Förut led kvinnorna enligt *Dagny* av en oförmåga att uttrycka och ge form åt sina tankar vilket gjorde att hon teg. ”Men nu, då hon har så mycket större frihet att handla, så mycket bättre lärt sig att tänka, har hon äfven fått ordet bättre i sin makt och vet äfven att göra ett godt bruk af denna makt.”<sup>52</sup>

Att lära sig att tala hade en stor betydelse för kvinnor vid sekelskiftet 1900. I Hanna Anderssons föredrag om Kvinnoklubbens idé framhöll hon betydelsen av samkvämen som klubben hade i sina lokaler. Inte bara att det hölls föredrag som hade samband med kvinnorörelsen utan även att kvinnor tränades i att uppträda offentligt och vande sig vid att klart lägga fram sina tankar.<sup>53</sup>

Detta tycker jag visar på två saker, att kvinnorna inte riktigt formade sig en egen konferenskultur utan att de tog impulser från männens konferenskultur. De höll föredrag på männens vis, både till form och till innehåll, men med en kvinnlig prägel. De hade därtill lärt sig att uttrycka sina tankar i tal, vilket för dem innebar ett steg i formering för offentlighet.<sup>54</sup> Med offentlig menar jag det som avser för alla i samhället och som hör till samhället medan det privata endast förbehålls familjen. Att kvinnan tog del i det offentliga samtalet innebär att hon tog steget ut ur den privata sfären och trädde in i den offentliga sfären.<sup>55</sup> Vid slutet av 1800-talet började kvinnan kräva att ta få del

<sup>48</sup> *Stockholms Dagblad* 24.9.1897.

<sup>49</sup> Se t.ex. *Dagny* 1897, s. 258 och *Idun* 1897:36, s. 282.

<sup>50</sup> *Dagny* 1897, s. 265.

<sup>51</sup> Se t.ex. *Dagens Nyheter* 24.9.1897.

<sup>52</sup> *Dagny* 1897, s. 258.

<sup>53</sup> *Dagens Nyheter* 20.9.1897 [feltryck, det ska vara 23.9.1897].

<sup>54</sup> Se även Brigitte Mral, *Talande kvinnor: Kvinnliga retoriker från Aspasia till Ellen Key* (Nora 1999), ss. 122 ff. för en redogörelse över kvinnor som med hjälp av retoriken träder in i offentligheten.

<sup>55</sup> Inom genusforskningen har på senare tid kvinnor och offentlighet diskuterats. Framför allt har det gällt kritik av Jürgen Habermas teori om borgerlig offentlighet då den anses könsblind eftersom den exkluderar kvinnor. Se t.ex. Nancy Fraser ”Rethinking the public sphere: A contribution to the critique of actually existing democracy”, *Habermas and the public sphere*, ed. Craig Calhoun (London 1992) och Mary P. Ryan (1999). För att synliggöra kvinnors verksamhet har forskare istället försökt att använda sig av varianter av offentlighetsbegreppet, t.ex. halvoffentlighet, något som även det kritiserats. Se t.ex. Inger Hammar, ”Den problematiska offentligheten: Filantropi, kvinnokall och emancipation”, *Scandia*, band 62:2 1996, ss. 269–329 och ”Den svärerövrade offentligheten: Kön och religion i emancipationsprocessen”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1998:2, årg. 19, ss. 16–28. I denna text väljer jag att definiera offentlighet i enlighet med *Svenska akademins ordbok* (Stockholm 1949), uppslagsord ”2) offentlig”: ”som försiggår i allmänhetens närvaro; riktat sig till allmänheten; som allmänheten har tillträde till; som allmänheten tar del i; ofta motsatt: privat.”

av det offentliga samtalet. Till en början engagerade hon sig i andras situation som exempelvis filantropi och sedlighet. Dessutom utövades engagemanget inom filantropi och sedlighet i samarbete med män, där mannen och kvinnan hade ansvar för skilda sfärer och kompletterade varandra. Men successivt började kvinnan även att kämpa för sina egna rättigheter i samhället.

Utöver att kvinnorna hade lärt sig att tala offentligt i gemensam sak på männens vis förbereddes allt mycket formellt. Konferensen hölls i Frimurarlogens lokaler, vilken i sig kan betraktas som en manlig högborg. Att konferensen hölls där beror antagligen dels på att det inte fanns så många samlingslokaler i sekelskiftets Stockholm, dels att någon av kvinnorna säkert kände eller var gift med någon man som var medlem i logen. Övriga formella aspekter anser jag vara att det upprättades en konferensbyrå, det valdes konferensordförande och sekreterare och i konferenslokalen fanns det en talarstol uppställd på ett podium. Under mötesdagarna sjöngs även Kungasången och det lästes upp telegram. Konferensen avslutades med en påkostad fest på Hotel Phoenix.

Genom att anknyta till denna gängse, manliga och borgerliga, möteskultur definierade kvinnorna sin position som medborgare. Detta kan ses som både en medveten och omedveten strategi för att kunna ta del i det offentliga samtalet.

### Konferensens betydelse

Vad hade kvinnorna förväntat sig av konferensen och vilken betydelse innebar konferensen för kvinnorna? I *Dagny* står det att kvinnorna hade förväntat sig ganska mycket av den. Konferensen var den första av sitt slag som hållits i Stockholm. I *Dagny* understryks att de absolut inte var besvikna med konferensen utan var tacksamma över att "så väl främlingar som våra egna hafva enats i att gifva sitt erkännande åt ett företag, som så väl vetat att motsvara sin bestämmelse, den nämligen att sammanföra och förena inom olika verksamhetsområden arbetande nordiska kvinnor."<sup>56</sup>

Genomgående understryks vikten av sammanhållning och en sammanslutning för en lugn och sansad och agitationsfri kvinnoemancipation.<sup>57</sup> Ulla Manns berör kvinnokonferensen 1897 i sin avhandling.<sup>58</sup> Hon redogör för de inre stridigheter som präglade kvinnorörelsen tiden före konferensen. Främst orsakade Ellen Keys föredrag "Missbrukad kvinnokraft" och "Naturenliga arbetsområden för kvinnan" som hölls under 1896 en stor debatt där kvinnor reserverade sig i olika läger vilka representerade olika kvinnoströmningar.<sup>59</sup> Mot denna bakgrund innebar Kvinnokonferensen 1897 en möjlighet för kvinnorna att visa upp en enad kvinnorörelse på samma gång som konferensen kunde försöka motverka en splittrad kvinnorörelse. På konferensen fanns både Ellen Key och Anna Sandström som talare, vilka representerade två läger i frågan om synen på kvinnlighet. Ellen Key höll föredrag om Nya Idun och fick därmed inte något större utrymme att plädera för sin ståndpunkt i synen på kvinnlighet. Däremot höll Anna Sandström kanske det mest betydande talet angående kvinnofrågan. Detta visar på att konferensens organisationskommitté tagit ställning i den omdebatterade frågan och föredrog Sandström före Key. I pressen fick likväl båda föredragen mycket uppmärksamhet och framstår som två mycket uppskattade föredrag.

Utöver att konferensen innebar en möjlighet att visa upp en enad kvinnorörelse tror jag att det fanns ett uppdämt behov hos sekelskiftets kvinnor att ordna en konferens där de kunde utbyta sina erfarenheter. Eftersom det även fanns deltagare från de övriga nordiska länderna fick också konferensen till stånd ett utbyte av tankar, idéer, strategier

<sup>56</sup> *Dagny* 1897, ss. 255 f.

<sup>57</sup> Se t.ex. *Idun*, s. 303 och s. 312 och *Dagny* 1897, s. 259.

<sup>58</sup> Manns (1997), ss. 142 ff.

<sup>59</sup> Manns (1997), ss. 134 ff.

och erfarenheter mellan kvinnorna i de olika länderna. En mycket stor betydelse med att anordna en konferens var att det bereddades tillfälle för konferensdeltagarna att lära känna varandra i ett större sammanhang och i en internationell kontext. Under konferensdagarna fanns ett medvetet invävt nätverksskapande genom att det i mötesprogrammet var inlagt enkla samkväm och utfärder för att bereda tillfälle till personligt umgänge.

På ett plan är det möjligt att se konferensen som en ”professionalisering” av kvinnan som kön. De enades kring en konferens på grund av sitt kön, inte som intresse- eller yrkesgrupper. Att som på 1897 års kvinnokonferens lyfta fram de kvinnliga verksamheterna, vare sig det var ur ett samhällsmoderligt eller strukturkritiskt perspektiv, bidrog, som jag ser det till en ”professionalisering” av kvinnan och kvinnors verksamhet. Hur tog det sig i uttryck, blev det väldigt utslätat? I källorna ges alla de olika föredragen utrymme. Det är ingen inriktning som verkar att vara mer politiskt korrekt än en annan. Med konferensen, som i Stockholm var den första av sitt slag, tog kvinnorna ett steg mot att formera sig för offentlighet. Genom bredden av föredragsämnen visade de upp skilda områden där de hade eller ville kvalificera sig för kompetens. Men en modern term kanske man kunde säga att det låg en ”kvinnor-kan” karaktär över konferensen, titta här är vi och se vad mycket vi kan. Men å andra sidan fanns ett uttalat mål för att kvinnans situation, både politiskt och socialt skulle förändras.

Kvinnorna underströk genomgående vikten av en god sammanhållning för att föra en fruktsam kvinnorörelse vidare och för att kvinnofrågan skulle nå sin lösning. De satte sammanhållningen framför de inre stridigheter som fanns inom kvinnorörelsen, där kvinnor stod mot kvinnor. Eftersom bredden av föredragens innehåll var stor fanns också föredrag som kunde tillfredsställa olika grupperingar inom kvinnorörelsen.

Överhuvudtaget genomsyrades konferensen av en stark idé om samhörighet och sammanhållning. Flera föredragshållare betonade vikten av solidaritet inom kvinnorörelsen.<sup>60</sup> Att sluta sig samman var också tidstypiskt vid tiden för sekelskiftet 1900. I *Dagny* ges en mycket talande beskrivning av sammanslutningsidén och kvinnorörelsen:

”Vi lefva i sammanslutningens, associationens tidevarf. Sammanhållning och samarbete af olika verkande, men för ett gemensamt mål sträfvande krafter har ju, sådant samfundslifvet i våra dagar gestaltar sig, blifvit den grundval, hvarpå all utveckling och framåtskridande är bygd. Och som associationsidéns omedelbaraste uttryck äro de möten, kongresser och sammankomster att betrakta, för hvilka vår tid visar en så påfallande förkärlek, och hvartill den nu snart tilländalupna minnesvärda utställningssommaren 1897 varit så särskild ägnad.

Det är också en djup känsla av samhörighetsidéns betydelse äfven för oss kvinnor, som varit närmaste driffjädern till den konferens, hvartill Svenska kvinnornas nationalförbund i dessa dagar inbjudit inom olika verksamhetsfält arbetande systerföreningar inom vårt eget land såväl som framstående kvinnor från grannländerna”.<sup>61</sup>

Jag avslutar mitt konferensbidrag med att citera sista versen ur den kantat som sjöngs på avslutningsfesten. Innehållet i Henrika Widmarks kantat manar kvinnorörelsen att värna om sammanslutningen:

<sup>60</sup> Se t.ex. *Dagny* 1897, ss. 206 f. och s. 265 samt *Stockholms Dagblad* 22.9.1897.

<sup>61</sup> *Dagny* 1897, s. 207.

Och när väfven färdig blifvit  
Ingen är, som spørjer då,  
Hvilken tråd, som mest har gifvit  
För att sammanslutning nå.<sup>62</sup>

## Käll- och litteraturförteckning

### Dagstidningar

*Aftonbladet* 1897  
*Dagens Nyheter* 1897  
*Stockholms Dagblad* 1897  
*Stockholmstidningen* 1897  
*Svenska Dagbladet* 1897

### Tidskrifter

*Dagny* 1897  
*Idun* 1897

### Litteratur

*Det evigt kvinnliga: En historia om förändring*, red. Ulla Wikander (Stockholm 1994).  
Ekström, Anders, *Den utställda världen: Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar* (diss. Uppsala; Stockholm 1994)  
Eriksson, Nils, *"I andans kraft, på sannings stråt...": De skandinaviska naturforskarmötena 1809–1936* (diss. Göteborg 1991)  
Fraser, Nancy, "Rethinking the public sphere: A contribution to the critique of actually existing democracy", *Habermas and the public sphere*, ed. Craig Calhoun (London 1992)  
Habermas, Jürgen, *Borgerlig offentlighet: kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället* (1962), övers. Joachim Retzlaff (Lund 1988)  
Hammar, Inger, "Den problematiska offentligheten: Filantropi, kvinnokall och emancipation", *Scandia*, band 62:2 1996, ss. 269–329  
– "Den svårerövrade offentligheten: Kön och religion i emancipationsprocessen", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1998:2, årg. 19, ss. 16–28  
Manns, Ulla, "Kvinnofrigörelse och moderskap: En diskussion mellan Fredrika-Bremerförbundet och Ellen Key", *Det evigt kvinnliga: En historia i förändring*, red. Ulla Wikander (Stockholm 1994)  
– *Den sanna frigörelsen: Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921* (diss. Stockholm 1997)  
*Mothers of a new world: Maternalist politics and the origins of welfare states*, eds. Seth Koven & Sonya Michel (London, New York 1993)  
*Svea: Folkkalender för 1898* (Stockholm 1897)  
*Svensk Upplagsbok*, andra upplagan, (Malmö 1956)  
*Svenska akademins ordbok* (Stockholm 1949)  
Ryan, Mary P., "Civil society as Democratic Practice: American Cities during the Nineteenth Century", *Journal of Interdisciplinary History*, XXIX:4 (Spring 1999), pp. 559–584  
Wikander, Ulla, "En utopisk jämlikhet: Internationella kvinnokongresser 1878–1914", *Det evigt kvinnliga: En historia om förändring*, red. Ulla Wikander (Stockholm 1994)  
Östberg, Kjell, *Efter rösträtten: Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet* (Stockholm 1997)

---

<sup>58</sup> *Dagny* 1897, s. 267.





# Tre stockholmskvinnor och deras ”hem för andra” kring sekelskiftet 1900

Lena Hammarberg Ingrid Heyman Eva Trotzig

## Inledning och teoretiska utgångspunkter

”Det finns ett ord, som klingar ljuft som en kär melodi och kan komma äfven det kallaste hjärtas strängar att vibrera, ett litet ord, som i sig innefattar allt vad vi först lärt oss att älska, som framkallar våra barndomsminnen på samma gång det tolkar vår framtidslängtan, våra drömmars och önsknings mål. Det är ordet *hem*.

Hem! Ett hem, en liten vrå af världen, där vi kunna finna trefnad och ro efter dagens arbete, hvila trygga under nattens timmar och vakna med den glada känslan att denna lilla vrå är vår egen.”<sup>1</sup>

Så börjar Gerda Meyerson ett föredrag där hon informerar om det Hem för arbeterskor som den 1 oktober 1898 startat sin verksamhet<sup>2</sup>.

När Gerda Meyerson inringar begreppet hem understryker hon också att ett hem kan vara allt från palats till koja, men kanske också bara en säng i ett hörn.<sup>3</sup>

Det slutande 1800-talet är en tid när begreppet hem lyfts fram i samtidsdebatten, man talar om *goda hem* och man drömmer också om att inrätta de goda institutionerna. En kristen grundsyn präglar samhälle och skola och ligger därmed bakom de ideal som förmedlas om hur en god husmor skall fungera. Folkskolan inplanterar i de barn som går där föreställningar om hur människor ska vara och leva och hur hemmen bör fungera. Kvinnlig slöjd och huslig ekonomi är exempel på ämnen som blir viktiga redskap för att förbereda flickor för en tillvaro som husmödrar i arbetarhemmen. Fostran till renhet och renlighet, sparsamhet och flit är dygder som folkskolan förmedlar.

Med Pierre Bourdieus begreppsapparat kan människors egna barndomshem utgöra en *objektiv* social kategori som är fundamentet till och som verkar strukturerande på deras uppfattning om hemmet som *subjektiv* social kategori, dvs. ingå i deras föreställningar om hemmet. Därigenom utgör hemtanken en mental kategori som fungerar som princip bakom massor av beslut och handlingar kvinnorna tar eller gör t.ex. hur hemmen möbleras, hur hyran tas upp.<sup>4</sup> Hemtanken fungerar som ett klassifikationsschema för att konstruera den sociala världen och hemmen som en särskild enhet med stabilitet, fasthet och konstans där individens privata känslor underordnas kollektivets, här ursprungsfamiljens, känsloliv och -yttringar i form av föräldrakärlek, syskonkärlek, att taga vara på sin broder, hjälpsamhet etc. Familjen/kollektivet är i centrum för känslor men även för ekonomiska satsningar. Med Bourdieus synsätt existerar hemkategorien både objektivt i världen med dess innevånare och i människors tankar som klassifikationsprinciper.<sup>5</sup> Denna s.k. dubbla sanning, att

<sup>1</sup> Meyerson, 1899, ss. 2-3.

<sup>2</sup> Detta första hem ligger på Kungsholmsgatan 5, 4 trappor upp.

<sup>3</sup> Meyerson, 1899, a.a.

<sup>4</sup> Bourdieu 1995 s.117-118. [Franskt orig. 1994.]

<sup>5</sup> a.a. s. 114-124.

varje socialt fenomen finns två gånger: i sak och sinne, utanför och innanför agenterna, får den konsekvensen i vetenskapligt arbete att den subjektivt levda, men av forskare konstruerade erfarenheten, kan kombineras med "objektiv" kunskap om strukturer och yttre betingelser.<sup>6</sup>

Vi kommer nedan att möta tre kvinnor som bygger hem för andra, där de strävar efter att förverkliga synen på det goda hemmet och den goda livsföringen. Det vi söker göra i denna artikel är att utgå från tillgänglig information om flickornas uppväxtvillkor och deras fortsatta levnadslopp, för att se hur de omsätter sin egen subjektiva föreställning om ett idealhem i reella hem. Dessa verkliga hem är synliga i den objektiva världen, i Stockholms stadsrum. De bygger hem för människor som inte är deras likar men som de vill fostra och förbättra, dock utan att sträva efter att rasera rådande sociala hierarkier. Deras verksamhet visar alltså den dialektiska process där subjektiva och objektiva kategorier interagerar.

De tre flickorna har olika socialt och geografiskt ursprung: Agnes Lagerstedt (1850-1939) växer upp i Askersund, tvillingsystrarna Agda (1866-1924) och Gerda Meyerson (1866-1929) bor i Stockholms innerstad.<sup>7</sup>

## Tre kvinnor

### Agnes Lagerstedt

Agnes Lagerstedt är ett utmärkt exempel på hur folkskolläraryrket under slutet av 1800-talet kan leda in i filantropisk verksamhet genom att de sociala frågorna får en stor plats i vardagsarbetet. Hon kommer till Stockholm i trettioårsåldern och arbetar som lärarinna fram till pensionen. Jämsides med detta driver hon Aktiebolaget Stockholms arbetarehem.

Stockholms arbetarehem har tidigare beskrivits av andra forskare, varför skildringen här är kortfattad.<sup>8</sup>

Agnes Lagerstedt skapar under decennierna kring sekelskiftet 1900 bostäder för fattiga men skötsamma arbetare. Bostäderna i hyreshusen, det rör sig alltså här om hela fastigheter, är rationellt ordnade och hyran hålls låg, tack vare att staden, med tiden, erbjuder tomter till lågt pris, man väljer en enkel byggnadsstil och aktieägarna har framför allt ett ideellt intresse i bolaget. Hon startar omkring 1890 i några mycket nergångna hus på Nybergsgård 10-12 och Skeppargatan 43-45. Successivt kan husen rustas upp, exempelvis anläggs en tvättstuga och en samlingshall, barnen får en sandlåda och gården planteras. Fyrtio familjer bor i de sex husen och två tredjedelar av dessa följer med då Agnes Lagerstedt 1893 flyttar till sina nybyggda hus vid Sibyllegatan 52A och Jungfrugatan 43A och B. Verksamheten utvidgas successivt och 1897 har fem hus byggts. Sammanlagt 65 lägenheter finns i husen vid Sibyllegatan-Jungfrugatan, alla små, men praktiskt inredda med sådant som garderober, vatten och avlopp, skafferier, köksskåp, vedlår. Men bostäderna är inte bara ställen att bo på, Agnes Lagerstedt synes sträva efter att bidra till arbetarfamiljernas andliga, sedliga och kulturella utveckling genom att skapa gemenskap i husen och uppslutning kring gemensamma normer. Det gör hon genom att kräva efterlevnad av - men också delaktighet i upprättande av - husens ordningsregler, anordna syföreningar, bibliotek, andaktsstunder och utflykter utan inslag av alkohol. Bredvid hennes egen lägenhet finns en samlingshall som utnyttjas för möten. I husen finns också kooperativa inslag som en sjukkasse och en affär, som

<sup>6</sup> Se vidare Heyman 1995 s. 236 f.

<sup>7</sup> Systrarna Meyerson kommer att ägnas mer omfattande biografier inom projektet *Formering för offentlighet*.

<sup>8</sup> Se vidare Thörn 1997.

vissa år till och med ger viss utdelning. Barnen är många i husen och kräver sina särskilda omsorger och övervakning. För dem anordnas lekplatser, söndagsskola, arbetsstuga och sommarkolonier.

En bok där hon berättar om sin verksamhet, utkommer år 1900 på uppmaning av en gynnare och finansiär, Anna Hierta Retzius. I boken framgår några tydliga drivkrafter. Det handlar om att bidra till att förbättra sedligheten, moralen och hygien och allt sker i religionens tecken. Boken utgår från några sedelärande berättelser av familjer i moraliskt förfall, supande fäder och bostäder med trängsel och brist på hygien. Hon är också angelägen om att kunna bidra till en lösning av arbetarfrågan och därmed undvika en revolutionär omgestaltning av samhället. Det kan ske, menar Agnes Lagerstedt, genom att bereda arbetarna bostäder till ett lägre pris än det som betingas av tillgång och efterfrågan.

För Agnes Lagerstedt är det uppenbart att arbetarnas usla bostäder ger upphov till allsköns elände, som moraliskt förfall, supande och brist på hygien. Inneboendesystemet, som ibland innebär att upp till sju personer sover i ett enda rum, sätter både moral och hygien på hårda prov. Männerna dras till krogen för att slippa gå hem till dragiga och osunda bostäder och för kvinnor och barn är hemmen ödesdigra för hälsa och moral. Osunda hem är källor för smittspridning och därmed också en fara för andra hem.

De strategier Agnes Lagerstedt gör bruk av som föreståndarinna för att nå sina mål är flerfaldiga. Grunden är för det första att göra rätt urval av fattiga men skötsamma familjer. Urvalet sker genom personlig kontakt med de bostadssökande och genom rekommendationer. Det händer att familjer, som inte klarar att leva upp till normerna, vräks, även om det är ovanligt. Hon tillämpar för det andra personlighetsprincipen, d.v.s. håller en nära kontakt med familjerna. Hon bor själv i en av lägenheterna och hon, eller någon medarbetare, hämtar personligen hyran varje månad. Det ger insyn i de boendes familjeförhållanden och hon kan både berömma och anmärka på ordningen och snyggheten vid dessa besök. Hon ser också till att barnen tas om hand på olika sätt och att de leker på anvisade ställen. För det tredje ägnar hon sig även åt påverkan genom de krav på uppförande och ordning som finns i husen och genom de arrangemang hon skapar i huset. Vid dessa möten tycks nästan alltid ett religiöst inslag finnas med och Agnes Lagerstedts ambition är att alla hyresgästerna skall ges tillfälle att möta Gud. I biblioteket finns den goda litteraturen och genom att ta del av den, ska ungdomarna hållas borta från sedeslös billig litteratur som kolporteras i samhället. Genom böckerna i biblioteket hoppas Agnes Lagerstedt också kunna hålla pojkar borta från cigarettökning, kortspel och svordomar. Slutligen kan hon därutöver genom de principer som Stockholms arbetarehem har, erbjuda en låg hyra.

AB Stockholms arbetarehem leds av en bolagsstyrelse, i vilken prominenta personer i Stockholms övre skikt ingår. Ingenjör Oscar Hirsch – systrarna Meyersons morbror - är ordförande<sup>9</sup>. Drottningen skänker 2.000 kr och exempelvis prinsarna Carl och Eugen köper vardera åtta aktier. Agnes Lagerstedt ingår själv i styrelsen i kraft av de tre aktier hon fått av Anna Hierta Retzius och överstinnan Helin.

### **Agda Meyerson**

Agda Meyerson får undervisning av guvernant tillsammans med sin tvillingsyster i tre år. Därefter går de båda i Åhlinska skolan åren 1875–1882. Efter avslutad skolgång genomgår Agda Meyerson slöjdtutbildning på Nääs<sup>10</sup> men hon arbetar aldrig som

<sup>9</sup> Oscar Hirsch var också den som bekostade huset. Wästberg i Glück, Neuman & Stare (red.), 1998.

<sup>10</sup> Slöjdskolan och livet på Nääs – som leds av Otto Salomon - är besjälad av samma liberala judiska anda som familjen Meyerson lever i.



Från 1910 är hon livligt engagerad i SSF, där hon arbetar för sjuksköterskornas bästa framför allt när det gäller utbildning, fortbildning, kårsammanhållning och kamratskap. Hon deltar i två statliga utredningar under 1910-talet<sup>18</sup> och hon är en flitig skribent i *Svensk sjukskötersketidning*. Hon är även engagerad i yrkes- och flyktingfrågor. De historiska översikter över sjukvårdens eller kirurgins utveckling, som hon författar, gör henne känd. Hon gör allt hon kan för att sprida kunskaper till andra, ordnar kurser, föreläsningar etc.

En fråga som engagerar Agda Meyerson speciellt djupt är den om konvalescentvård. Många, särskilt kvinnor, har svårt att återhämta sig efter avslutad akut vård i hemmet eller på sjukhus. Vila i lantlig miljö med massor av frisk luft med god och näringsrik mat ger kvinnor en chans att återvinna krafterna innan de återupptar sitt vardagsliv.

Hon är inte ensam i denna strävan att rehabilitera svaga och sjuka.<sup>19</sup> Till en början köps enstaka platser på brunnshotell, lantgårdar etc. Efterhand byggs konvalescenthem och Agda Meyerson är djupt engagerad i ett av dem – *Byle gårds konvalescenthem*<sup>20</sup> – och skriver senare en artikel i frågan.<sup>21</sup> Ändamålet är ”att bereda medellösa kvinnliga konvalescenter och andra i behof af hvila varande medellösa kvinnor från Stockholm och dess förstäder tillfälle till hälsans stärkande genom någon tids afgiftsfri vistelse i föreningens hvilohem.”<sup>22</sup> År 1917 utvidgas hemmet genom inköp av ytterligare tre hemmanslotter. Här ryms många gäster. De s.k. fripatienterna, som utses av sjukvårdsföreningarna<sup>23</sup>, kan vistas där i sex veckor.<sup>24</sup>

Agda Meyerson är ledamot i styrelsen för Byle gård från 1913 till sin död 1924 och hon är inspektris för hemmet från 1917. Protokollen visar att hon är mycket aktiv, tar initiativ, ger förslag, sitter med i kommittéer för att ordna försäljningar, hon får styrelsens uppdrag att anställa en kulla för trädgårdsarbetet, en gårdskar, skriva hyreskontrakt med dessa m.m. Genom hennes donation om 2.000 kr för att möjliggöra inköpet av hemmanslotterna 1917 får hon gratis disponera en stuga på obestämd tid.<sup>25</sup> Hon får därmed ett eget sommarhem i det hem för andra hon verkar för.<sup>26</sup>

Detta konvalescenthem visar ambitionen att vara *hem*, inte bara ett viloställe. Gemensamt arbete – inomhus, i trädgården eller på närliggande fält – gemensamma måltider, lekar, promenader och deltagande i gudstjänster gjorde dagarna korta.

<sup>18</sup> Agda Meyersons arbete påverkade sjuksköterskeutbildningens innehåll för lång tid framöver och bland annat etableras en statlig inspektion av utbildningsanstalterna.

<sup>19</sup> Redan 1899 har *Föreningen Sommarhem för konvalescenter* bildats av några av de kvinnor som är verksamma i de sjukvårdsföreningar som finns i stadens församlingar. Några år in på 1900-talet hyr föreningen en lägenhet i närheten av Sigtuna med fyra rum och stor veranda. Gästerna får inte ha tbc, skall ha läkarintyg och de utses av sjukvårdsföreningarna. Här kan 21 personer få plats några veckor under sommartid. KIB Meddelanden från *Föreningen Sommarhem för konvalescenter*. Årsberättelser.

<sup>20</sup> Byle gårds konvalescenthem ligger i Täby och fick detta namn 1916; sedan 1900 har verksamheten bedrivits under andra benämningar.

<sup>21</sup> *Svensk sjukskötersketidning* 1923 nr 7/8 s. 175 ff.

<sup>22</sup> KIB Protokoll från styrelsemöte den 14 dec 1916 §3.

<sup>23</sup> Sjukvårdsföreningar hade bildats i flera av innerstadsförsamlingarna i Stockholm.

<sup>24</sup> KIB Protokoll från styrelsemöte den 20 sept 1916.

<sup>25</sup> KIB Protokoll från styrelsemöten 8 febr 1917, 7 dec 1917 och 5 febr 1919.

<sup>26</sup> Entusiasm och glädje kan spåras över det nyetablerade konvalescenthemmet. Många mår väl av den fria tillvaron med näringsrik mat, frisk luft och gott om utrymme både inom- och utomhus. Under några år inbjuds andra intresserade personer att komma och beskåda det nyinredda hemmet. Inbjudningarna kan eventuellt tolkas som marknadsföring av projektet. På inbjudningskortet finns tågtider från Stockholm angivna och ett år står det att kaffe serveras men ”socker och bröd torde medtagas”. Dyrtiden gör sig påmind i alla läger. Föreningens ekonomi baserade sig på gåvor, försäljningar – t.ex. 1918 i *Kvinnoklubbens* lokal, Grefuregatan 24, inträde 35 kr som inbringade 2.701 kr – och soaréer – en i febr. 1920 i Grand Hotels stora sal ger ett netto på 4.842 kr. Alla medverkande uppträder gratis och lokalen upplåts fritt enligt protokoll från styrelsen 20 april 1918 och 18 april 1920, KIB.

Kvinnor som inte tidigare är bekanta kommer varandra nära. De hjälps åt att sy sig nya klänningar, så de ser prydliga ut när de kommer hem. Av föreståndarinnan bibringas de goda seder, ordning och renlighet, alltså lärdomar som de förutsattes ta med sig hem. Frisk och stark, hel och ren kan stå som motto för Byle gårds konvalescenthem.<sup>27</sup>

### Gerda Meyerson

Förhistorien till sin insats för Stockholms arbeterskor har Gerda Meyerson skildrat, men denna beskrivning är gjord många år efter händelsen. Gerda Meyerson befinner sig utanför en korkfabrik på Kungsholmen. Skaror av glåmiga, trötta kvinnor kommer gående vid fabriksporten. ”Det var en ruskig novemberdag år 1894.[...] rördes plötsligt en ny sträng i mitt hjärta. Det var en halvt oförstådd känsla av skuld”<sup>28</sup>

Genast börjar hon fundera över vad hon kan göra för dem, kvinnorna verkar inte särdeles välmående, varken fysiskt eller psykiskt.

Det kan här mycket väl röra sig om en stilistiskt vald framställning för att ge en lämplig inramning åt den bok, där hon återger episoden, *Arbeterskornas värld* (1917). Även om det hon berättar om vore en efterhandskonstruktion, är den känsla och det agerande hon beskriver verklig ”spontanetik”<sup>29</sup>

Alltså startar hon, snart 30 år gammal, tillsammans med några medhjälpare ”regelbundna aftonsamkväm” med arbetande kvinnor från fabriker på Kungsholmen. Hon har vid det laget publicerat några skönlitterära böcker, och den banan kan hon fortsatt välja. Efter 1893 publicerar hon emellertid inte fler skönlitterära prosaböcker.<sup>30</sup> Så visst är konstaterandet om hur livet byter riktning trovärdigt!

På samkvämen lyssnar man på musik, poesi och handarbetar, spelar sällskapsspel och leker lekar. Samkvämen ger hon alltså ett pedagogiskt innehåll, fabriksarbeterskorna skall lära sig något, deras bildning skall öka, men de skall också ha roligt och de skall arbeta med sina händer. Redan i samkvämen för fabriksarbeterskor ser vi vad Gerda Meyerson inkluderar i sitt hembygge: bildning, glädje, gemenskap och handens arbete.

Verksamheten utvecklas och Gerda Meyerson konstaterar att denna strävan att förbättra arbeterskornas förhållanden växer till en livsuppgift. 1898 startar så det första hemmet för arbeterskor, till vilket snart knyts en förening, bland annat för att stärka hemmets ekonomi. Hemmet för arbeterskor är ett svar på den bedrövliga bostadssituationen i Stockholm; inneboendesystemet är utbrett, i ett enda rum trängs ”främmande personer af olika kön och åldrar”, detta måste vara ”i högsta grad fördärligt både i hygieniskt och moraliskt afseende.”<sup>31</sup>

Det första hemmet för arbeterskor är en ordinär sexrumslägenhet.<sup>32</sup> Här bor tio arbeterskor och en föreståndarinna. Arbeterskorna är mellan 18 och 33 år gamla, när de flyttar in. De bor tre och tre eller två och två tillsammans. Den avlönade föreståndarinnan disponerar ett eget rum. Det gemensamma samlingsrummet gör att

<sup>27</sup> Agda Meyerson meddelar att Kungl. Pensionsstyrelsen erbjudit sig att ge ett penningbidrag på 20.000 kr om föreningen kan ge fler konvalescenter vård (styr. prot. 29 nov 1922), ett arbetsutskott med bl.a. A Meyerson planerar ombyggnationen och protokollet den 5 dec 1923 meddelar att byggnationen är genomförd med rum för ytterligare tio personer. Därtill ger Pensionsstyrelsen 2.000 kr för att utvidga brunnen som inte räcker till för det utökade antalet konvalescenter.

<sup>28</sup> Meyerson, 1917, s.7.

<sup>29</sup> Martinsen, 2000, myntar begreppet spontanetik.

<sup>30</sup> Som framgått tidigare skriver även tvillingsystem vers. Likaså gör flickornas moster Edith. Wästberg i Glück, Neuman & Stare (red.), 1998.

<sup>31</sup> Meyerson, 1899, a.a.

<sup>32</sup> Detta första hem ligger alltså på Kungsholmsgatan. Senare hem ligger exempelvis på Södermannagatan och Tomtebogatan.

hemmet inte bara är en plats där man sover, utan umgänget med andra tillerkänns värde.<sup>33</sup>

Det hem Gerda Meyerson vill att fabriksarbeterskorna skall leva i är ett hem med regler, inte för många regler dock.<sup>34</sup> Hemmet skall ge viss frihet, men hänsyn och hövlighet är viktigt. Kontroll finns; för att undvika vissa frestelser tillämpas fasta tider när de boende senast skall vara hemma. Förestånderskan är heller inte mor och far för hyresgästerna, men hon städar och sköter det gemensamma samlingsrummet, kvinnorna städar sina rum och var och en håller ordning i köket. De gemensamma måltiderna - morgon, middag och kväll - som fungerar sammanhållande i en familj finns inte i arbetskehemmet. Alla lagar frukost och kvällsmål själva, middagen äts oftast ute. Arbeterskehemmen är dock inte anstalter utan *hem*. Dels har var och en en egen vrå, sängen, och rummen är inte genomgångsrum. I vardagsrummet finns bokhylla med böcker, piano och symaskin. Kvinnorna befinner sig i ett hem med borgerlighetens symboler. Vardagsrummet, det gemensamma utrymmet, blir den plats där flickorna bibringas viss bildning. De får kurs i klädsömnad, och kan sy sina kläder i det gemensamma samlingsrummet - däri ligger en synlighet; ingen kan sy bjärta pråliga klänningar, de underkläder som lagas får vara något så när presentabla. I arbetskehemmen finns en övervakning, en insyn.

I hemmets vardagsrum hålls samkväm, gäster är välkomna. Föredrag och andaktsstunder anordnas. Man leker och dansar, dock utan kavaljerer, en kör övar, och föreningen *Flickor emellan* samlar arbeterskor i olika branscher. Till detta rum förläggs alltså nu den samkvämsverksamhet som startat tidigare. Gemenskapen hålls högt.

Verksamheten i arbetskehemmet är inte lönsam och ekonomiska bidrag behövs för att man skall kunna fortsätta trots att avgifterna tar en stor del av de boendes löner. Gerda Meyerson konkluderar att hemmet borde vara större för att kunna bära de gemensamma utgifterna som samlingsrum och förestånderska, men hon understryker att det inte får bli för stort.<sup>35</sup>

Hemmen drivs av *Förening för hem för arbeterskor*. När flera hem finns och sammanlagt cirka 100 arbeterskor bor där, sammanförs de olika hemmens verksamhet till ett enda nytt hus, Nygård, Gyllenborgsgatan 20, på Kungsholmen. Detta sker 1928, året före hennes död.<sup>36</sup> I hemmet bor då förestånderska och ett femtiotal "arbeterskor". Hälften av de boende är sysselsatta med arbeten som har textil anknytning, många har högt specialiserade arbeten, som kräver stor skicklighet - de är långt ifrån det vi idag skulle kalla arbeterska.<sup>37</sup>

Gerda Meyerson lär känna många slags arbetande kvinnor: ensamma, inneboende, hustrur eller ogifta mödrar. Genom åren möter hon kvinnor i olika yrken - sömmerskor, bokbinderskor, hemarbeterskor. Hon håller kontakt med flera av dem kontinuerligt under lång tid.<sup>38</sup> Hennes kusin skriver i en minnesteckning: "Hon levde bland dem. Allt skulle de få, från äpplena i hennes trädgård till det förtroliga samtalets intimitet."<sup>39</sup> Men helt enkelt är det inte, Gerda Meyerson yppar i brev hur kliven hon känner sig inför

<sup>33</sup> Hyran per månad i hemmet är från början 6 kr i ett rum för två och 5 kr i ett rum för tre. (Meyerson, 1899.) Hur stor medelinkomst en ensam arbeterska har är omöjligt att uppge. Meyerson har samlat uppgifter om detta flerfaldiga gånger. Hon uppger att 1904 bör en lön om 2 kr per dag, utslaget på sju dagar, räcka någotsånär till en arbeterskas uppehälle. (Meyerson, 1917.)

<sup>34</sup> För Gerda Meyerson är hem-metaforen stark. I den skönitterära *Port-Stina* (1893) låter hon genomgående social ställning, stämning eller förändring i livssituationen speglas i beskrivningar av hur de fiktiva personernas bostäder ser ut.

<sup>35</sup> Meyerson, 1899, ss. 2-3.

<sup>36</sup> Hirsch, 1943, s. 99.

<sup>37</sup> SSA Mantalsregister 1929.

<sup>38</sup> Meyerson, 1917, s. 8 f.

<sup>39</sup> Hirsch, 1943, s. 98 f.



arbeterskorna. Än mer komplicerat tycker hon det är 1910 när en av förestånderskorna, för ett hem på Vikingagatan, aviserar att hon tänker sluta. Nu slits Gerda mellan sin vilja och sitt motstånd. Hon önskar ta på sig uppgiften, och hon kan inte tänka sig att uppge sitt eget lilla hem. Dessbättre löser sig hennes dilemma, förestånderskan ångrar sig. På sätt och vis tycker hon det är bra, flickorna och föreståndarinnan står varandra närmre. Men – Gerda Meyerson funderar vidare: visst kunde hon själv tagit tjänsten... Hon är ju trots allt den som bestämmer, hon kunde helt enkelt säga upp förestånderskan. Hon funderar på om det är hennes förmögenhet, som gör att hon tvekar.<sup>40</sup>

Under många år (1910-23) öppnar hon sitt sommarställe på Värmdön för arbeterskor som får komma ut på landet för en period eller för att tillbringa en dag därute och äta middag. Hon förvånas över att flickorna är så bortskämda och visar varandra så litet hänsyn.<sup>41</sup>

Gerda Meyerson har utöver Hem för arbeterskor en omfattande filantropisk verksamhet. Hon är en av initiativtagarna till *Centralförbundet för socialt arbete* år 1902. CSA anses som hennes mest framstående filantropiska insats. Inom CSA får hon 1907 uppdraget att genomföra en utredning om hemarbetet. *Svenska hemarbetsförhållanden* (1907) publiceras och en utställning visas i Stockholm och Göteborg. Utställningen och publikationen har motsvarigheter i andra länder, och visar den internationella prägel som filantropin under perioden har. De senare åren av sitt liv ägnar hon, som har en egen hörselskada, åt *Svenska föreningen för dövas väl*, initierad 1920. Det kan finnas ett samband mellan hennes handikapp och hennes hela filantropiska gärning, hon är av naturen mindre gynnad än tvillingssystemen.<sup>42</sup>

## Liv och verk – biografiska notiser

Ovan har vi kartlagt en del av de tre kvinnornas praktiska handlande i deras strävanden att bygga hem för andra för att vårda, skydda och värna människor. Vad gör att de handlar som de gör? Vilka traditioner har de med sig ut i livet som ger dem kraft? Vilka är de objektiva betingelser som frambringar de kvinnor som vi beskrivit? Men innan vi kommer till några tolkningsförslag vill vi presentera ytterligare data från deras liv.

Agnes Lagerstedt föds i Askersund 1850 som dotter till en provinsialläkare. Hon har en syster och en bror. Med brodern har hon nära kontakt genom livet, NGW Lagerstedt blir läroverkslärare och innehar ett, såvitt vi förstår, stort kulturellt kapital; han umgås bland annat i Pedagogiska sällskapet och blir föreståndare för Pedagogiska biblioteket under många år.<sup>43</sup> Systemen gifter sig med en överjägmästare och flyttar till Växjö, de får fem barn tillsammans. Agnes Lagerstedt har sina första lärartjänster på landsbygden och kommer först som 30-åring till Stockholm, där hon på dispens får tjänst i en folkskola 1881. Samma år avlägger hon dock folkskollärarynneexamen. Parallellt är hon lärarinna och driver aktiebolaget Stockholms arbetarehem. Efter sin pensionering 1912 ägnar hon sig åt den sistnämnda verksamheten på heltid.<sup>44</sup> Vid sin död 1939 efterlämnar Agnes tillgångar på sammanlagt cirka 38.000 kr, varav den största posten är sommarhuset på Vaddö. Sin kvarlåtenskap testamenterar hon till svågerns oäkta son.<sup>45</sup> Av Agnes Lagerstedts bok om sitt livsverk, arbetarehemmet,

<sup>40</sup> Fadern har nyligen dött och systrarnas redan relativt goda privata tillgångar har ytterligare ökat.

<sup>41</sup> Brev från Gerda Meyerson. De bevarade breven ger insikt i de religiösa och personliga problematik som sysselsätter Meyerson. Detta material skall belysas i annat sammanhang.

<sup>42</sup> Qvarsell, 1995, tar upp frågan om sjuklighetens betydelse för filantropisk verksamhet.

<sup>43</sup> Husén, 1989, s. 31.

<sup>44</sup> *Svenskt biografiskt lexikon*.

<sup>45</sup> SSA. Bouppteckning Agnes Lagerstedt 5 juni 1939.

framgår att hon är djupt religiös och att detta tycks vara en stark drivfjäder för hennes gärningar inom den filantropiska rörelsen.<sup>46</sup>

Flickorna Meyerson bor hemma länge. Agda påbörjar sin sjuksköterskeutbildning 1896, vid 30 års ålder, och bor därefter i anslutning till sina arbetsplatser. Efter moderns död 1906 bor fadern och båda döttrarna i samma hus på Brahegatan 56 till faderns död 1910. Morfar<sup>47</sup> är grosshandlare, har bl.a. en sidenfabrik. Han går gärna på auktioner, tycker om att handla, beskrivs som nervös och musikalisk.<sup>48</sup> Vi tror att såväl morfadern som fadern har skov av manodepressiv psykos, av Gerda Meyersons beskrivningar att döma. Det syns som släkten har inslag av starka kvinnor och labila män.<sup>49</sup>

Sorg och död, oro och osäkerhet finns med i deras barndom. Två syskon dör i spä ålder. De starka kvinnorna bildar dock en stabil grund under uppväxten. Deras mormor<sup>50</sup> är en viktig person för dem, en kvinna med praktiskt förstånd och varmt hjärta och ”framför allt hennes fasta tro på en kärleksfull Gud hjälper henne inte bara i allt arbete för hem och familj och i egna sorger och bekymmer utan ger henne kraft att räkna till för många andra.”<sup>51</sup> Det kommer många fattiga som regelbundet får mat hos mormor Suber – de kommer köksvägen. Flickorna Meyersons ogifta moster Edith, som är hemmadotter i hela sitt liv, är en vänfast medarbetare i Klara församlings Skyddsförening. En kvinnlig tradition av välgörenhet kan alltså spåras tidigt i flickornas liv.

Stora kalas förekommer ofta hos såväl morföräldrarna som föräldrarna. Söndagsmiddag äter alltid släkten tillsammans. Gerda Meyerson berättar med varm känsla om mostrar och morbröder, av vilka flera är kända filantroper med intresse för sociala frågor såsom fattigvård och socialvård. Eftersom släkten ofta träffas – man talar givetvis om affärer, föreningsliv, donationer, basarer och byggnationer – växer flickorna Meyerson upp i en atmosfär av resonemang om filantropiska och ekonomiska satsningar.

Familjen Meyerson tillhör Stockholms borgerliga skikt men samtidigt en minoritet. I den mosaiska församlingen vid sekelskiftet finns en mindre grupp mer eller mindre välbärgade med tyska rötter<sup>52</sup> och en stor grupp som har dålig ekonomi och besvärliga levnadsförhållanden.<sup>53</sup> De fattiga är främst nyinvandrade från Ryssland och Polen, vilka har en annan kulturell bakgrund än de tidigare bofasta och de är djupt ortodoxa i sin religion. De bosätter sig främst på Söder medan de redan etablerade bor i centrala staden.

Judendom är både en religion, en kultur, en tradition och därmed en livsform. I Stockholm runt 1900 finns många judiska affärsmän, jurister, läkare och ledande inom närings- och kulturliv. Flertalet stannar kvar inom församlingen, gifter sig inom kretsen och bedriver även där till stor del sin affärsverksamhet. Runt mitten av 1800-talet förändras synen på gudstjänstordning, svenska införs som språk i synagogorna och en emancipationstid inträder. ”Mer svensk än jude” är rättesnöret för reformjudendomen.

Familjen Meyerson är väl integrerad i det svenska samhället men det judiska arvet lever samtidigt kvar. Ett grundläggande religiöst påbud, en *mitzva*, inom judendomen är

<sup>46</sup> Lagerstedt, 1900.

<sup>47</sup> Simon Hirsch (1809–1888)

<sup>48</sup> Meyerson, 1929.

<sup>49</sup> Se Meyerson, 1929, Hirsch, 1943, Wästberg i Glück, Neuman & Stare (red.), 1998

<sup>50</sup> Thérèse född Suber (1819–1905)

<sup>51</sup> Meyerson, 1929, s. 9. Här finns även att läsa om mormors nattliga vandringar genom våningen med den orolige morfadern, där hon talar lugnande med honom tills han stillnar.

<sup>52</sup> *Sveriges judar*, 1997, s. 38.

<sup>53</sup> Stahre i Glück, Neuman & Stare (red.), 1998, s. 185 ff.

att den starkare har en plikt att hjälpa den svagare.<sup>54</sup> Filantropin är alltså väl grundad i den judiska traditionen.

Agda Meyerson blir 1909 föreståndare för *Chevra Kadisha*, ett sjukhjälp- och begravningsällskap<sup>55</sup>, ett ärofyllt uppdrag. Här en talande händelse. Agda Meyerson besöker några fattiga familjer i deras hem på Söder i egenskap av föreståndare för *Chevra Kadisha*. Hon bedömer hjälpbehovet som stort och vill att församlingen skall anställa en sjuksköterska för att ta hand om behövande såväl ur social som hälsosynpunkt. Sjuksköterskan skall samtidigt kunna ”lära dessa hitflyttade främlingar, att när de en gång fått hemortsrätt här i landet, skola de söka tillägna sig landets seder och bruk, lära känna dess lagar och förordningar, söka försvenska sig. Då skola de mindre känna sig som främlingar och mindre bli ansedda som ogärna hysta främlingar.”<sup>56</sup> Tydligare kan väl inte integrationstanken framstå. De redan integrerade och etablerade – och hit hör definitivt Agda Meyerson – vill att nykomlingarna snabbt skall bli svenska. Hon verkar lyckas förena framträdande positioner i såväl den mosaiska församlingen som i den protestantiskt dominerade värld där hon framför allt är verksam. Gerda Meyerson däremot har svårigheter att förena de båda religionerna. Hon slits mellan dem, hon önskar konvertera, men förmår inte. Hon publicerar bland annat 1908 en bok om Jesus, *Världen ljus*, i form av ett fiktivt brev till en judisk väninna.

## Några tolkningar

Nedan följer olika försök att tolka och förstå de tre här aktuella kvinnorna; först ett religiöst perspektiv, därefter Ellen Keys kristendomskritiska perspektiv och slutligen erbjuder Bourdieus teori om habitus och kapital ett tolkningsalternativ.

Den allt överskuggande ideologin i svensk samhällsliv under hela 1800-talet grundar sig på den lutherska treståndsläran och därmed dess kallelselära, som strukturerar människors sätt att tänka och handla. Religiösa idéer ingår i vardagslivet på ett naturligt sätt.<sup>57</sup> Flickorna Meyersons uppväxt har dock ej utmärkts av statsreligionen. De deltar inte i kristendomsundervisningen i skolan. Deras ideologiska fostran, som helt enkelt kan bestå av att de tagit del av släktens traditioner, har sannolikt – som vanligt i judiska familjer – skett i hemmet.

Vi har snuddat vid termen *spontanetik* när Gerda Meyerson får sin plötsliga insikt utanför fabriksporten vid åsynen av de trötta, hängiga och glåmiga arbeterskorna. Deras lidande och smärta slår henne direkt i maggropen, hon känner medlidande i hela sin kropp; något måste göras. Hon visar det den norska historikern Kari Martinsen benämner spontanetik – detta att ”se med hjärtats öga” och inte blott med ett registrerande.<sup>58</sup> Att Gerda Meyerson upplever en brytpunkt just i denna situation har hon själv beskrivit. Men varför gör hon det? Alla människor som ser trötta kvinnor

<sup>54</sup> Solidariteten människor emellan har varit en nödvändig förutsättning för judar i församlingen, i diasporan. Men inte bara inom den egna kretsen – stockholmarna har många förmögna judar att tacka för en rad sjukhus, vårdhem, bostadshus, teater- och konserthus etc. En av de namnkunnigaste välgörarna är Isaak Hirsch (1843–1917).

<sup>55</sup> År 1788 bildas i Stockholm *Chevra Kadisha*. Sådana sällskap finns över hela världen och utgör en grundsten i varje judisk församling. Dess uppgift är ”omhändertagande av den döde, ansvaret för likvaka, tvättningen och svepningen av stoftet, tillverkningen av en mycket enkel träkista (allas likhet inför döden). Chevrans tjänstgör vid begravnings och samt ger, inte minst, de anhöriga stöd och tröst.” s. 47 i Glück, Neuman & Stare (red.), 1998. Det anses synnerligen prestigefyllt att vara medlem och att tjänstgöra inom denna traditionstyngda förening.

<sup>56</sup> Glück, Neuman & Stare (red.), 1998, s. 193. Att få in ordet främling tre gånger på ett tre raders citat säger kanske något om styrkan i Agdas vilja till integration av de ortodoxa judarna. Se även *Sveriges judar*, 1997, s. 41, där samma sak omnämns men mer kortfattat.

<sup>57</sup> Hammar 1999.

<sup>58</sup> Martinsen 2000. Artikeln som presenterar uttrycket spontanetik kallas ”Å se med hjertets øye”.

skulle kanske inte uppleva situationen som en igångsättare av filantropisk verksamhet. Uttrycket spontanetik, som associerar till en kristen begreppsvärld, förklarar inte varför hon känner som hon gör, men väl att det är välsignelsebringande att göra det och att handla därefter. Martinsen använder sig av liknelsen med den barmhärtige samariten för att förklara begreppet spontanetik, som omfattar en varm känsla för en annan människa, en osjälvisk vilja att bistå, deltagande uppmärksamhet eller att se den andres ansikte för att förstå.<sup>59</sup> Martinsen hämtar begreppet från den kristna föreställningsvärlden, en altruistisk handling gentemot medmänniskor är i lika hög grad en tradition där som i judendomen.

Ett annat synsätt utgår från Luthers kallelselära. Varje människa, oavsett stånd eller kön, bör sträva efter att tjäna Gud och sina medmänniskor. Gud utövar, enligt Luther, sin kamp mot det onda genom två regementen: det andliga och det världsliga. I det andliga genom Ordet och människans väl, i det världsliga genom Svärdet, ordning i samhället och det jordiska goda. Genom omsorg om underordnade och lydnad mot överordnade fullgör människan sin kallelse. I samhället finns tre stånd – *ecclesia*, kyrkan med sitt andliga regemente; *politia*, staten med ordning i samhället och *oeconomia*, hushållet som ger ordning i hemmen och där har kvinnan sin kallelsegärning. I de övriga stånden kan hon få inflytande via sin man.<sup>60</sup>

För judar är det jordiska materiella hemmet centralt eftersom fostran av barnen sker där men även det religiösa utövandet med riter och traditioner både till vardags och till fest. Det sker alltså inte framför allt i synagogan. Det sanna hemmet enligt den kristna tron finns i himlen. Agnes Lagerstedts insats kan tolkas som ett led i hennes eskatologiska strävan, att ge familjer, men framför allt kvinnorna, en förberedelse under jordelivet för att kunna träda in i hemmet hos Gud. Himmelrikets medborgare kallas rikets barn.<sup>61</sup> Många psalmer och väckelsesånger handlar om det sanna hemmet; man skiljer klart mellan de jordiska hemmen och det himmelska.

Våra tre kvinnor kan sägas hålla sig huvudsakligen inom hushållsståndet; hemmen de bygger kan ses som utvidgade hem. Det är således inget brott mot lutherdomen att etablera hem för andra; snarare är det en utvidgning av den kvinnliga domänen. Agnes Lagerstedt känner sig kallad att göra det hon gör och hon vill ge arbetarfamiljerna möjlighet att lära känna Gud. Gerda Meyerson arbetar i samma riktning, när hon vill ha kristna inslag i samkvämen och livet på lantstället.

De utmanar inte kyrkoståndet men de hjälper staten med den samhällsliga ordningen. Därigenom sätter de sig upp mot traditionell ordning. Agda Meyerson inleder sin yrkesbana inom en sfär som ligger nära hemmet – att vårda anhöriga, barn, gamla och sjuka är en del av kvinnans uppgifter också i den judiska traditionen. Men snart nog ger hon sig på mer manliga domäner – blir egen företagare, husägare och deltar i det politiska livet genom statliga utredningar, kontakter med centrala ämbetsverk etc.

Religiösa perspektiv ger oss en förklaring till vissa förhållanden och till kvinnornas handlande. Den religiösa grunden genomsyrar kvinnornas livsverk. Både Gerda Meyerson<sup>62</sup> och Agnes Lagerstedt är angelägna om att erbjuda de boende andlig spis genom andaktsstunder. För de tre kvinnorna gäller att ta vara på sin nästa utifrån religiöst perspektiv, antingen det är kristet eller judiskt.

Systrarna Meyersons agerande i tidens samhällsbygge är också ett kraftfullt medel i deras egen samhällsintegration, nämligen att bli mera svenska än judiska.

<sup>59</sup> Att se den andres ansikte är, enligt Martinsen 2000, s. 41, ett uttryck från Levinas.

<sup>60</sup> Hammar 1999, s. 23–24.

<sup>61</sup> Matt. 13:38.

<sup>62</sup> I detta resonemang har vi inte tagit med Gerda Meyersons religiösa problematik.

Integrationsseffekterna blir mycket tydligare när kvinnorna accepteras i offentligheten än om de väljer att verka enbart i de privata hemmens hägn. Positionen som folkskollärarinna ger Agnes Lagerstedt inte bara möjligheter att få insyn i barnens hemliv; genom sin kristna tro drivs hon också i sin förbättrariver. För alla tre kvinnorna är religiösa motiv ett slags hävstång i samhällsomvandlingen. Religion kan ses som en kulturell tillgång, som går att omsätta i handling, tron och traditionen ger styrka och makt att agera. Deras tro legitimerar att de väljer att genomföra sina livsgärningar i samhället. Dock innebär skapandet av hem för andra ett slags utvidgad kvinnlig sfär i det offentliga rummet.

Den moral kvinnor traditionellt förväntas lära ut och vidareförmedla i sina hem – som husmödrar – inplanterar Agnes Lagerstedt, Agda och Gerda Meyerson hos familjer, konvalescenter eller arbetande kvinnor. De når andra på ett basplan, varifrån idéerna förhoppningsvis kommer att spridas vidare. De vill med religionens hjälp försöka rädda världen genom att förbättra, motverka alkoholmissbruk, orenlighet och utespring.

Det judiska och det kristna perspektivet har vi i detta sammanhang kompletterat med Ellen Keys kristendomskritik. Hennes syn på moderlighet kan möjligen bidra till ökad förståelse för de tre här aktuella kvinnorna. Hon är övertygad om att fostran av unga kvinnor är grundläggande: de skall som vuxna vidareförmedla vad de lärt sig, inte bara genom att i sin tur fostra barn utan också för att det inlärdas inkommerades och rent fysiskt ärvdes av kommande generationer.<sup>63</sup>

”Människa och kvinna, medborgare och personlighet – mindre får framtidens samhällsmoder icke vara! Hon har rifvit alla bryggor, som kunde återföra henne till äldre tiders kvinnoideal: den kraftiga men småsinta husmodern, den taktlöst eftergifna hustrun.”<sup>64</sup>

Key urskiljer tre slag av moderlighet där den första grundas i biologin, d.v.s. omfattar kvinnor som har egna barn. För att särskilja den från andra former kan vi med Claudia Lindén kalla den (fysiskt) *moderskap*. Den andra formen är samhällsmodern som använder sin *moderlighet* för att omdana samhället, framför allt för kvinnor och barn. Den tredje formen utgörs av moderlighet som ett abstrakt och politiskt begrepp.<sup>65</sup> De två senare formerna fullföljs lika bra eller till och med bättre om kvinnorna är barnlösa. Samhällsmodern ger utrymme för andlig utveckling och behövs så länge kvinnor inte har tillgång till samtliga medborgerliga rättigheter, enligt Key.

Agnes Lagerstedt, Agda och Gerda Meyerson förkroppsligar alla samhällsmodern, som vill forma samhället för att värna kvinnor, sjuka och familjer. De kollektivboenden som etableras kan också de ses som värn för yrkeskvinnor. De vill omdana samhället i riktning mot bättre bostäder, mer gemenskap, bättre ordning och ökat inflytande. Agda Meyerson kan sägas sträva mot kvinnligt medborgarskap i sin verksamhet inom sjuksköterskornas intresseförening.

Bourdieu's teori om dispositioner, habitus och kapitalformer erbjuder ytterligare ett sätt att söka förstå de tre kvinnornas handlande.<sup>66</sup> De besitter bestämda kulturella tillgångar som tillerkänns värde när de etablerar sina hem för andra – det religiösa är en del i systemet av dispositioner. Deras förkroppsligade kulturella kapital är ingen oföränderlig tillgång; det skapas under barndomen, omstruktureras, förmeras och förändras av utbildning och erfarenheter under livets gång. De dispositioner som

<sup>63</sup> Key 1903 s. 213 ff.

<sup>64</sup> Key, 1903, s. 250.

<sup>65</sup> Lindén, 2000, s. 45–47.

<sup>66</sup> Vi bortser för närvarande från de eventuella fält kvinnorna beträder.

utvecklas hos en person är avhängiga av den familj, den släkt och den krets av människor vars praktiker och föreställningar påverkar henne. De system av dispositioner som är resultatet av sociala erfarenheter, kollektiva minnen, sätt att tänka, tala, skriva, röra sig, mimik etc. ger människor redskap att handla, tänka och orientera sig i den sociala världen. De inkorporerar principerna för beteenden att klara sig i olika situationer, skaffar sig ett praktiskt vetande – ibland talar Bourdieu om ”den socialt informerade kroppen.”<sup>67</sup> Den påverkan, [da. påföring], det påbud eller tvång [fr. imposition] barn utsätts för i familjen, kan betraktas som ett långvarigt immanent pedagogiskt arbete – direkt och indirekt, medvetet och omedvetet, avsiktlig eller som en biverkan av någon handling. Det tar tid, lång tid att utveckla habitus.<sup>68</sup>

Den tid kvinnorna bor med sin ursprungsfamilj – systrarna Meyerson bodde i samma hus som sin far tills de är i fyrtioårsåldern - och de nära släktrrelationerna ger rika tillfällen till reproduktion av dispositioner som styr deras föreställningar och praktiker. Kapitalarternas fördelning formas av bestämda sociala betingelser. Vårt underlag för Agnes Lagerstedt är ännu för bräckligt för att ta ställning till hennes dispositioner. Vi vet dock att hennes far är provinsialläkare och kommer i kontakt med människor i samhällets alla skikt, något som naturligtvis präglar uppväxten. Hon umgås som vuxen i pedagogiskt radikala kretsar. Framgångsrika grosshandlare och affärsmän på den manliga sidan ger flickorna Meyerson ett relativt högt ekonomiskt kapital.<sup>69</sup> Agda Meyersons frejdighet att köpa ett stort hus, oräddheten att ingå i statliga utredningar, ta kontakter med centrala ämbetsverk såsom Pensionsstyrelsen, anställa medhjälpare och skriva kontrakt, vara drivande i styrelsearbete etc. ger en antydning om att hon varit fadern nära i hans affärer. Sonen är inte lagd åt det hållet och Agda får måhända axla hans mantel.<sup>70</sup> Släktens manliga filantropitradition, affärsverksamhet och föreningsliv bidrar kanske till att utveckla dispositioner hos Agda Meyerson som hon kan nyttja i sina egna projekt. Hennes handlingar, värderingar eller uppfattningar är inga avtryck av tidiga förhållanden utan är snarare resultat av hennes dispositioner och de sociala sammanhang där hon inträder eller befinner sig.

Den meyersonska släkten är stor, umgänget tätt både till vardags och i fest, kontakterna många både inom Stockholm, Sverige i övrigt och utomlands. Den judiska församlingen, där flera av släktens män har förtroendeuppdrag, kan sägas utgöra flickornas första nätverk utöver familjen. Agda Meyerson utvecklar egna nätverk bland de sjuksköterskor hon skriver artiklar för och fortbildar genom kurser. Vi tror det kan vara korrekt att säga att hon förmerar och utvecklar sitt organisationskapital.<sup>71</sup>

Det kulturella kapitalet väger kanske lättare. Vi vet inte hur skolgången diskuteras i meyersonska familjen men den väljer Åhlinska skolan, där flickorna går i sju år. Åhlinska är en av de skolor som finns; bland övriga märks Statens normalskola och Wallinska skolan, där mormor gått. Valet av skola tyder möjligen på att familjen inte räknar med att döttrarna skall förberedas för högre studier. Någon form av hantverkstradition reproduceras istället hos dem – utbildning på Nääs för Agdas del och Gerdas konststudier i Dresden är exempel på det. Båda skriver tillfällighetsverser, Agda skriver sånger till sjuksköterskemöten, båda skriver prosa men på mycket olika sätt. Faktaspäckade historiska översikter är Agdas starka sida medan Gerda skriver sagor och berättelser, och genom åren många artiklar i dagspress och andra tidningar. Gerda

<sup>67</sup> Bourdieu, 1989, s. 24.

<sup>68</sup> Se Callewaert, 1992, s. 112–140.

<sup>69</sup> De ärver cirka 100.000 kr vardera vid faderns död förutom det kapital de redan tidigare innehar.

<sup>70</sup> I Meyerson, 1929, framgår att fadern och Agda delar intresse för gymnastik och kroppsövningar, t.ex. rider de under somrarna på Lidingö.

<sup>71</sup> Se vidare Broady, 2000.

nyttjar tillfället att skriva och informera i olika frågor.<sup>72</sup> Hon ser sig själv som skriftställarinna trots sin omfattande övriga verksamhet.

Åter till hemtanken. Kvinnorna blir synliga och kända genom hemmen. ”Hem” är en passande benämning på deras institutioner. I ordet ligger kvinnliga värden förborgade. Men deras hem har olika karaktär: i Agnes Lagerstedts arbetarehem bor utvalda skötsamma familjer men i Agda och Gerda Meyersons olika hem bor inte hela familjer utan personer som hålls samman av andra skäl. Trots att vi inte kan se de boende som familjer menar vi att samtliga hem dock innebär försök att leva upp till föreställningen om den borgerliga familjen. Hemmen är slutna enheter för sådana som kvalificerat sig för att bo där.

De olika tolkningsförsöken ger en ganska samstämmig bild av de tre kvinnornas liv och verk. Den fylligaste förståelsen når vi med hjälp av Pierre Bourdieus begrepp. Bourdieu påpekar hur ett ord samtidigt som det beskriver hur världen uppfattas som subjektiv social kategori, också ger en ”föreskrift” om hur den bör vara, som objektiv social kategori. Så är det med ordet hem för kvinnorna, idealbilden av hemmet driver dem i deras strävan efter att etablera goda hem, och de vet att de personer de bygger hem för har andra upplevelser av vad ett hem är.<sup>73</sup>

En sak till kan vara värd att notera i sammanhanget. Dessa kvinnor eftersträvar inte att bli kända genom att fästa sina namn vid hemmen. Det heter Hem för arbeterskor, Stockholms arbetarehem, inte Meyersons hem och Lagerstedts hem. Häri skiljer de sig från de skolgrundarinnor, som ger sina egna namn åt sina skolor.<sup>74</sup> När Agda Meyerson ger sitt sjukhem namnet Syster Agdas sjukhem, använder hon inte sitt efternamn utan sin yrkestitel och förnamn, det tilltal som visar att hon är just sjuksköterska, en professionell utövare av sjukvård. Dessutom efterträder hennes sjukhem ett som redan bär namn med personanknytning, Bernhardts sjukhem. De tar med sina hem plats i stadens rum, deras hem befolkas med permanent boende – Agnes Lagerstedts och Gerda Meyersons – på sjuksköterskehemmet sker troligen en viss omsättning. Såväl en del av Lagerstedts arbetarbostäder som sjuksköterskehemmet ligger i den relativt nyetablerade stadsdelen Östermalm. Arbetarskebostäderna ligger i de delar av ytterstaden som är i färd att omvandlas till stad, genom att småkåkar ersätts av hyreskaserner.

Hemmen grundas vid skilda tidpunkter. Agnes Lagerstedts fastigheter tas i bruk med början år 1890, den första lägenhet som inrymmer ett av Gerda Meyersons arbetarskehem öppnas 1898, konvalescenthemmet i blygsam skala 1900, Syster Agdas sjukhem startar 1907. Inget av dessa hem lever kvar i dag. De olika hemmen bär olika slags värden. Hemmen för arbeterskor och sjuksköterskehemmen är hem endast för kvinnor, arbetarhemmen är bostäder för familjer. Sjuksköterskehemmet med yrkeskvinnor placerar sig högt och därefter de präktiga familjerna och lägst hamnar arbeterskorna. Det goda borgerliga hemmet som symbol är det kvinnorna vill förverkliga, dock utan att förändra rådande hierarkier i samhället.

En gemensam föreställning är att hemmen är en lösning på vissa av samhällets problem, inneboendesystemet, omoraliskt beteende, bostadsbrist, sjukdom, slitenhet, dålig hygien etc. Medel att åstadkomma detta är - förutom själva bostaden - tvättstuga, lekplatser, regler, hygien och uppförande samt tillfälle till återhämtning och vila. I flera av hemmen särskiljs det privata utrymmet – säng, sängbord och skafferi etc. – från de delade utrymmena – klädskaåp och samlingsrum. Samlingsrummet utgör en scen där de

<sup>72</sup> Hon utnyttjar att hon har det skrivna ordet i sin makt, när hon vill nå unga kvinnor med information. Två broschyrer, *Hur bor du?* (1910) och *Ungdom och kärlek* (1909) delas ut till fabriksarbeterskor.

<sup>73</sup> Bourdieu 1995 s. 116-122.

<sup>74</sup> Se vidare Ullman, 2000.

boende syns, där borgerliga symboler som piano, litteratur och en bildande samvaro skall förbättra de boende. Hemmen saknar patriarker men har kvinnliga entreprenörer och Gud är allenarådande.

### Litteratur och källor

- Andersson, Åsa, 1997, Livsideal och livsetik. Om kalltankens betydelse i det kvinnliga vårdarbetets idéhistoria. I *Svensk Medicinhistorisk Tidskrift* vol. 1, nr 1 1997
- Bohm, Eva, 1961, *Okänd, godkänd, legitimerad*. Stockholm
- Bourdieu, Pierre, 1989, *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge. [fr. orig. 1972]
- Bourdieu, Pierre, 1995, *Praktiskt förnuft. Bidrag till handlingsteori*. Göteborg. [fr. orig. 1994]
- Broady, Donald, 2000 "Kapitalbegreppet som utbildningssociologiskt verktyg" i Bjerg, Jens, (red.), *Pedagogik. En grundbok*. Stockholm. ss. 435-470.
- Callewaert, Staf, 1992, *Kultur, pædagogik og videnskab. Om Pierre Bourdieus habitusbegreb og praktikteori*. Köpenhamn.
- Glück, David, Neuman, Aron & Stare, Jacqueline (red.), 1998, *Det judiska Stockholm*. Stockholm.
- Hammar, Inger, 1999, *Emancipation och religion*. Lund.
- Hirsch, Axel, 1943, *Levande och bortgångna*. Stockholm.
- Husén, Torsten, 1989, 1880-talets pedagogiska debatt: Miljö och grogrund för Pedagogiska biblioteket. I *Forskning om utbildning*. 1989:3 s. 31.
- Idun*. 1899. Årg 12.
- Key, Ellen, 1903, *Lifslinjer*. Srockholm.
- Lagerstedt, Agnes, 1900, *Arbetarebostadsbolaget. Stockholms arbetarehem, dess förhistoria och utveckling*. Stockholm.
- Martinsen, Kari, 1984, *Freidige og uforsagte diakonisser. Et omsorgsyrke vokser fram 1860–1905*. Bergen.
- Martinsen, Karin, 2000, *Øyet og kallet*. Bergen.
- Meyerson, Gerda, 1893, *Port-Stina*. Stockholm.
- Meyerson, Gerda, 1899, Ett hem för arbeterskor. Ur ett föredrag inför "Studenter och arbetare". I *Idun* 1899:12:12 ss. 2-3
- Meyerson, Gerda, 1917, *Arbeterskornas värld*. Stockholm.
- Qvarsell, Roger, 1995, Ebba Pauli. En idébiografi. I *Obemärkta. Det dagliga livets idéer*. Ambjörnsson, Ronny & Sörlin, Sverker, (red.), Stockholm.
- Svensk sjukskötersketidning*.
- Svenskt biografiskt lexikon*.
- Sveriges judar*. 1997. Stockholm.
- Söderlind, Ingrid, 1999, *Barnhem för flickor. Barn, familj och institutionsliv i Stockholm 1870–1920*. Stockholm.
- Thörn, Kerstin, 1997, *En bostad för hemmet*. Umeå.

### Otryckta källor

- Andersson, Jan-Ulf, 2000, opublicerat avhandlingsmanus.
- Eva Apéria, Judiska församlingen, samtal den 17 januari 2001.<sup>75</sup>
- Meyerson, Gerda, 1929, *Kära släkten*. I privat ägo.
- Ullman, Annika, 2001, *Stiftarinnor, föreståndarinnor. Sofi Almquist, Anna Sandström och Anna Ahlström och deras tid*. [Opublicerat manus, preliminär titel.]

### Arkiv

KIB Meddelanden från föreningen *Sommarhem för konvalescenter*. Årsberättelser.

<sup>75</sup> Vi tackar Eva Apéria för tillmötesgående och generositet när hon givit oss information om judisk historia, liv och traditioner.



KIB Byle gårds konvalescenthem. Arkiv.

SSA Mantalslängd 1921.

SSA Mantalslängd 1929.

SSA Bouppteckning Agnes Lagerstedt 5 juni 1939, Stockholms rådhusrätt.

UUB Brev från Gerda Meyerson.

# Flickskola och seminarium som nätverk, bildningsväg och verksamhetsfält

Agneta Linné Kerstin Skog-Östlin

## Inledning

I projektet *Formering för offentlighet* har vi valt att som en av flera viktiga grupper studera pionjärkvinnor inom flickskolor, läroverk och folkskoleseminarium – deras levnadsbanor och professionella agerande som uttryck för och exempel på kvinnors bidrag till den pedagogiska offentlighet som tog form årtiondena kring sekelskiftet 1900. Vi riktar i denna artikel ljuset mot flickskola och seminarium som bas för nätverk, bildningsgång och verksamhet i livet. Vi ger först en övergripande, kollektiv bild av flickskolorna i Stockholm och de nätverk av kvinnor vi kunnat identifiera där. Därefter levandegör vi genom en kvinnas exempel hur flickskola och seminarium kunde te sig som bildningsväg och verksamhetsfält.

Vår text är ett led på vägen att besvara projektets tre frågor:

1. Vilka tillgångar hade föregångskvinnorna med sig i bagaget och hur bar de sig åt för att vinna inträde i existerande offentligheter och sociala fält?
2. Hur fungerade mötesplatserna och de sociala nätverken och i vilken mån var de ställen där tillgångar ackumulerades, med skilda funktioner för kvinnor med olika bakgrund och startkapital?
3. På vad sätt tjänade kvinnornas nätverk som bas för utspel i den offentliga debatten och för insatser som bidrog till framväxten av nya sociala fält?

Vi vill betona att texten i denna form är tentativ. Vi vill väcka provisoriska frågor och pröva olika redskap för vår fortsatta analys. Våra data formar en mångtydig bild som kan tolkas utifrån olika perspektiv. Vår ambition är att stegvis utveckla begrepp och analysverktyg i interaktion mellan teori och empiri. Den här texten utgör en lägesbestämning just här och nu – ett steg på vägen mot att finna brukbara teoretiska verktyg för kommande analys.

## Nätverk, offentlighet, fält

Ett fokus för artikeln är flickskola och seminarium som mötesplats. Bakgrunden till vårt intresse är antagandet att relationen *nätverk – offentlighet – fält* bär en kritisk potential i analysen av projektets frågeställningar. Vi utgår från grundantagandet att kvinnornas nätverk fungerade som en plattform för utspel i de offentligheter som i sin tur utgjorde förutsättningar för framväxten av fält i modern mening.<sup>1</sup>

I denna artikel inleder vi en undersökning av tre sådana mötesplatser och möjlighetsrum för att utveckla nätverk, nämligen flickskolan, folkskolläraryrkesseminariet och Högre lärarinnesseminariet. Med mötesplats avser vi i

<sup>1</sup> Se projektplanen, D. Broady, B. Englund, I. Heyman, A. Linné, K. Skog-Östlin, E. Trotzig, A. Ullman: *Formering för offentlighet. En kollektivbiografi över stockholmskvinnor 1880–1920*, Uppsala 1999.

det här sammanhanget endast en punkt i tid och rum där människor strålar samman. Med nätverk menar vi något närmast bokstavligt: de band som knyts mellan människor genom återkommande personliga kontakter och som förgrenar sig mer eller mindre vittformat och sammanflätat. För att ett nätverk ska uppstå krävs återkommande kontakter, det krävs kontakter av en viss minsta intensitet och det krävs att kontakterna sker vid fler än enstaka tillfällen. Nätverk förutsätter med andra ord en form av kommunikativ gemenskap.

Inspirerade av Habermas menar vi med offentlighet i princip ett rum för kritiskt, öppet samtal, en institutionaliserad arena för kommunikation och reflektion, och med 'pedagogisk offentlighet' avgränsar vi talets innehåll till frågor om uppfostran, undervisning, utbildning, påverkan.<sup>2</sup> Med nätverk avser vi relationer mellan individer, offentligheterna utgör arenor av någotsånär institutionaliserad karaktär och med fält menar vi system av positioner.

Habermas idealtypiska offentlighetsbegrepp utvecklades främst som ett redskap för att analysera en framväxande liberal borgerlig offentlighet, skild från såväl statsmaktens som marknadens arenor, och präglad av ett rationellt, offentligt samtal med sikte på det gemensamma bästa. I den problematisering av begreppet som skett i ljuset av senare forskning har inte minst framhållits den mångfasetterade karaktären hos kvinnors informella nätverk när kvinnor börjar ta plats på den offentliga arenan och när en rad motsättningar och kompromisser utspelar sig i kampen om utrymme.<sup>3</sup> Kvinnor kan ställas mot kvinnor,<sup>4</sup> t.ex. när det gäller frågan om seminariebildning eller akademisk examen som krav för lärartjänst, kvinnor och män kan strida om rätten att få tillträde till eftertraktade högre tjänster som lektors- och adjunktstjänster vid offentligt läroverk. Vi återkommer till detta i artikelns avslutande tankar.

Habermas renodlade sitt idealtypiska begrepp "borgerlig offentlighet" med utgångspunkt i förhållandena under 1700-talets och det tidiga 1800-talets England, Frankrike och Tyskland.<sup>5</sup> Vår period sammanfaller med den tid då den offentliga makten – i Sverige i stor utsträckning i statmaktens skepnad – steg för steg, direkt eller indirekt, kommit att i olika form reglera eller ta ansvar för en rad av de arenor där det offentliga samtalet tidigare fördes mellan män, tillhörande en privat, upplyst publik. Inte minst har statsmakten i Sverige på olika sätt från 1860-talet och framåt kommit att allt kraftfullare engagera sig i styrningen av olika institutioner på det pedagogiska området.<sup>6</sup> Detta kan tolkas som uttryck för den omvandling av offentlighetens struktur som Habermas skildrar. Den offentlighet många av de kvinnor vi studerar strävade efter att vinna inträde i, inte minst på det pedagogiska området, tillhörde således helt eller delvis den offentliga statsmakten. Utifrån den konkreta historiska situation som rådde under vår period studerar vi även dessa offentliga arenor på vägen mot att besvara projektets frågor.

<sup>2</sup> Jfr Wilhelm Sjöstrand, *Pedagogiska grundproblem i historisk belysning*, Lund 1969 och Per-Johan Ödman, *Kontrasternas spel. En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, Stockholm 1995.

<sup>3</sup> Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*, Lund 1984 [Strukturwandel der Öffentlichkeit, Neuwied 1962], Nancy Fraser, *Rethinking the Public Sphere* o. Jürgen Habermas, *Further Reflections on the Public Sphere*, båda i Craig Calhoun, ed., *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, Mass, 1992.

<sup>4</sup> Jfr Christina Florin, Lena Sommestad, Ulla Wikander (red.), *Kvinnor mot kvinnor*, Stockholm 1999.

<sup>5</sup> Habermas 1992, s. 422 ff.

<sup>6</sup> Se t.ex. Christina Florin, *Kampen om katedern*, Umeå 1987, Kerstin Skog-Östlin, *Pedagogisk kontroll och auktoritet*, Malmö 1984, Agneta Linné, *Moralen, barnet eller vetenskapen?*, Stockholm 1996.

## Stockholms pedagogiska offentlighet – en konturskiss

På många sätt var Stockholm specifikt – här slog det som skulle bli tendenser i hela landet igenom tidigt och i större skala än för övriga städer, här fanns närheten till centrala offentliga arenor och beslutsfattare på de politiska och kulturella områdena.

Vi vill med några ord översiktligt teckna konturerna till den pedagogiska offentlighet som under vår period tar gestalt just i Stockholm. Den institutionella grunden för en sådan offentlighet är det spänningsfält som formas av den allmänna folkskolan och dess statliga lärarinneutbildning, den privata flickskolan eller samskolan, som nu nådde sin största utbredning och för vilken det statliga högre lärarinneseminarier utbildade lärarinnor, det statliga gossläroverket och den nystartade privata Stockholms högskola. I olika utsträckning intog kvinnor viktiga positioner inom dessa institutioner under vår period – för vissa av institutionerna gällde att kvinnorna var uteslutna och att kampen om tillträde stod stark under perioden. Utöver Stockholms högskola finns starka länkar till framför allt Uppsala universitet men även Lunds universitet och den privata Göteborgs högskola.<sup>7</sup>

Vid det statliga folkskollärarinneseminarier kunde kvinnor få en fyraårig utbildning bestående av allmän bildning och yrkesförberedelse men även – i enstaka fall – en ettårig yrkesutbildning på studentexamens grund.<sup>8</sup> Den privata flickskolan var en examensfri åttaårig allmän skola för kvinnlig ungdom; ett antal flickskolor och privata samskolor hade därtill treårig gymnasieavdelning och dimissionsrätt för mogenhetsexamen på samma villkor som läroverken för manlig ungdom. Högre lärarinneseminarier utbildade lärarinnor för såväl flickskola som seminarium.

Såväl folkskola som flickskola och läroverk befann sig i en kraftig expansions- och uppbyggnadsfas under vår period, inte minst i materiellt avseende. I församlingarna byggdes nya folkskolepalats för över tusentalet barn vardera, ett stort antal enskilda flickskolor utvidgade sin verksamhet och för stadens högre allmänna gossläroverk uppfördes ståtliga nybyggen på malmarna. Under 1870-talet hade Högre lärarinneseminarier fått sin skolbyggnad på Riddargatan, medan folkskollärarinneseminarier sedan sin tillkomst 1830 som seminarium knutet till Sällskapet för växelundervisningens befrämjande hade sitt skolhus på Björngårdsgatan på Söder; först under 1900-talets första decennium uppfördes här en ny tidsenlig byggnad. Filantropiska strävanden kom till uttryck på skolans område bl.a. i form av skolbespisning till behövande, slöjdundervisning, arbetsstugor, skolbad och skollovskolonier.<sup>9</sup>

Folkskollärarinneseminarier kunde i vissa fall utgöra en väg för studentskor att skaffa sig en utbildning till ett yrke där kvinnor efterfrågades och – inte minst i

<sup>7</sup> Pionjärerna Anna Sandström och Alma Detthow hade därtill startat privata lärarinneseminarier knutna till deras enskilda flickskolor; i anslutning till Ateneums flickskola drevs ett privat folkskollärarinneseminarium 1907-1927.

<sup>8</sup> Detta gick till så att den som avlagt avgångsexamen från högre elementarläroverk kunde i mån av plats utan inträdesprov intas i den högsta klassen vid folkskoleseminarium; se C.O. Arcadius, *De svenska folkskoleseminariernas uppkomst och utveckling*, *FUK I:3*, Stockholm 1911, s 131. Under perioden 1878–1910 utgjordes i genomsnitt 12 procent av de intagna i Stockholm av sådana som intogs i sista klassen jämfört med 5 procent för folkskollärarinneseminierna totalt och 5 procent för de manliga folkskoleseminarierna. Fördelningen över år i Stockholm är emellertid ojämn och den höga andelen förklaras delvis av att särskilt utrymme skapades i form av en "studentklass" från 1909; se C. Gustafsson, *Statistiska utredningar angående folkskoleseminariernas elever under åren 1866–1910*, *FUK I:3*, Stockholm 1911, s 235 o. 364-379.

<sup>9</sup> Claës Lundin, *Nya Stockholm*, Stockholm 1890, Rudolf Fähræus, *Högre lärarinneseminiariets historia*, Stockholm 1943, Gudrun Spetze, *Stockholms folkskolor 1842–1882*, ÅSU 169, Uppsala 1992, Annika Ullman, *Stiftarinnegenerationen*, Stockholm 2000, Lena Hammarberg, *En sund själ i en sund kropp*, avhandlingsmanus Stockholm 2000.

Stockholm – anställdes i stor omfattning. Särskilt i Stockholm valde också ett antal studentskor denna utbildningsväg; tendensen tog fart efter det att seminariet i huvudstaden 1909 inrättat en särskild ettårig så kallad studentklass. Perioden 1901–1910 hade sålunda 30 procent av seminaristerna i Stockholm avlagt studentexamen jämfört med 11 procent för alla de kvinnliga och 6 procent för de manliga folkskoleseminarierna.<sup>10</sup>

Trådarna och kontakterna var många mellan det förhållandevis begränsade antal kvinnor som studerade eller var verksamma inom flickskolorna, seminarierna eller som studerade vid universitet eller högskola. Högre lärarinneseminariet i Stockholm var under den första delen av vår period klart dominerande som mötesplats för dem som senare kunde bygga sina vidare kontakter som lärare vid seminarium, flickskola eller för den skull även folkskola.<sup>11</sup> Senare kom Uppsala universitet att spela en liknande roll.

Andra offentliga mötesplatser i Stockholm formades i anslutning till de föreningar och tidskrifter som var i livlig verksamhet på det pedagogiska området under vår period. Till skillnad från den under 1860-talet med statsunderstöd och i stor utsträckning på statsmaktens initiativ startade publicistiska verksamheten var det nu lärare och lärarinnor som tog initiativet.<sup>12</sup> Anna Sandströms utspel i det offentliga med tidskriften *Verdandi* och i Pedagogiska sällskapet, liksom Anna Ahlströms m.fl. initiativ till att bilda Akademiskt bildade kvinnors förening (ABKF), kan ses som emblematiske.<sup>13</sup> Hulda Lundin tog plats i centralstyrelsen för Sveriges allmänna folkskollärareförening, vilken ursprungligen startats på initiativ av Stockholms folkskollärare. Kvinnor som seminarieadjunkten Hedwig Sidner ingick i bestyrelsen för ett av periodens stora nordiska skolmöten i Stockholm.

I brytpunkten mellan pedagogik, litteratur och filantropi finner vi offentliga utspel bland seminarie- och flickskolelärarinnorna: Marie Louise Gagners engagemang i Kommittén för främjande av god och billig nöjesläsning och i frågan om biografifilmens moraliska halt är exempel på detta.

Det ovanstående belyser också vårt intresse för skärningspunkterna mellan de olika arenor där kvinnorna satsade sina krafter och gjorde sina utspel. Den pedagogiska offentligheten var på intet sätt autonom. Inte minst under vår period var gränserna flytande mellan pedagogik, religion, kulturliv och filantropi, och många av pionjärvinnorna engagerade sig på flera av dessa områden samtidigt. Vi tror att just brytpunkten bär en stark potential i vårt fortsatta tolkningsarbete. Det ännu inte fast formerade, gränsöverskridandet eller den dubbla tillhörigheten, öppnar för utmaning, omprövning – och kanske mer varaktig förändring.

## Flickskolan som bas för nätverk

I våra försök att finna strukturerande principer för de mönster av kontakter, mötesplatser och kommunikativa rum som format den värld vi studerar, prövar vi i den här artikeln att sätta flickskola och seminarium i fokus som möjliga arenor för nätverksbygge.<sup>14</sup> Just här och nu ställer vi flickskolan som verksamhetsfält i blickfånget; den var emellertid mycket betydelsefull också som bildningsväg. Praktiskt

<sup>10</sup> Gustafsson 1911, s 391 ff.

<sup>11</sup> Elisabet Eurén, K. Högre Lärarinneseminiariets femtioårsjubileum den 1 okt. 1911, *Idun* 1 oktober 1911.

<sup>12</sup> Om brytningen mellan en äldre, statsunderstödd pedagogisk publistik och en på enskilda initiativ grundad sådan, se t.ex. Agneta Linné, *Moralen, barnet eller vetenskapen?*, Stockholm 1996.

<sup>13</sup> Jfr Annika Ullman, *Stiftarinnegenerationen*, Stockholm 2000.

<sup>14</sup> I våra studier av flickskola och seminarium har vi haft stor nytta av Inga Elgqvist-Saltzmans forskning om Rostadseminariet i Kalmar och om flickskolepionjären Cecilia Fryxell.

taget alla de kvinnor vi studerar hade själva fått sin första skolning i flickskola, några hade gått vidare till folkskoleseminarium, de äldre till högre lärarinneseminarium, många av de yngre till universitet.

För att ett nätverk ska ta form eller vidareutvecklas krävs återkommande kontakter av viss intensitet och varaktighet. När vi nu granskat flickskolorna och seminarierna har vi i första hand noterat kvinnor som tjänstgjort minst ett par timmar varje vecka under minst en termin vid några av Stockholms flickskolor, inklusive seminarierna och de privata samskolorna.<sup>15</sup>

Vilket fog har vi då för att anta att kvinnorna i dessa kollegier verkligen utvecklade sådana kontakter att vi kan tala om flickskolan som möjlig plats för nätverksbygge? I början av vår period var skolornas kollegier små – de omfattade i regel ett tiotal personer. Regelbundet träffades lärarna för kollegiemöten; vi har förutsatt att dessa möten utgjorde fora för samtal kring pedagogiska frågor. Senare kunde särskilt skolor som hade gymnasieavdelning och dimissionsrätt för mogenhetsexamen uppvisa större ämnesuppdelning och fler medverkande lärare. Av dem vi då identifierat hade emellertid flera lärt känna varandra antingen vid Högre lärarinneseminarier eller genom studier i Uppsala, där de möttes i Uppsala Kvinnliga Studentförening, kunde tillhöra samma nation eller ett gemensamt matlag mm.<sup>16</sup> Flertalet fanns också med i sammanslutningar utanför skolans värld, som t ex Sällskapet Nya Idun.<sup>17</sup> Detta stärker oss i antagandet att det faktiskt handlade om en kommunikativ gemenskap när de möttes som kolleger i flickskolan.<sup>18</sup> Även om de kände varandra sedan tidigare eller från andra samtida sammanhang, innebar säkert arbetsgemenskapen i samma kollegium – där man förutom de formella mötena också kunde mötas informellt vid lunch, kafferast och i korridorer – ytterligare möjligheter till diskussioner och samtal, inte bara om pedagogik utan även om andra viktiga samhällsfrågor. Det borde betyda att dessa flickskolor skulle kunna betraktas som en del i ett nätverksbyggande för deltagande i offentligheten.

Med det källmaterial som ligger till grund för denna artikel är det bara möjligt att belysa vilka kvinnor som tjänstgjorde på flickskolorna och under vilka läsår de fanns på respektive skola. Den kvantitativa bild som blir resultatet ska ses som ett möjligt sätt att åskådliggöra de mönster vi funnit när vi sökt efter lärarinnor på olika stockholmskolor. Självklart måste den senare kompletteras för att bli mer nyanserad och fyllig. Den kan dock vara utgångspunkten för att teckna en struktur, finna början till möjliga noder, skärningspunkter och spänningsfält.

## Några viktiga skolor

Kring förra sekelskiftet fanns det ett tjugofemtal flickskolor i Stockholm. De var alla privata utom en. Det är framför allt sex av skolorna som är av särskilt intresse som möjlig bas för nätverksbygge: Åhlinska skolan, Whitlockska skolan, Ahlströmska skolan, Anna Sandströms skola och seminarium, Brummerska skolan och Wallinska

<sup>15</sup> Vi har således inte inkluderat sådant som kortare vikariat under del av en termin.

<sup>16</sup> I *Idun* nr 6 1898 kan man t.ex. läsa följande: "Ett kvinnligt examensrekord. För några dagar sedan aflades i Uppsala filosofisk licentiatexamen af icke mindre än fyra damer, något i våra universitets examenshistoria hittills allenastående. De nya kvinnliga licentiaterna – fröknarna *Anna Ahlström*, Stockh., *Lydia Wahlström*, Vestm., *Gurli Rosander* och *Astrid Cleve*, Stockh., – ägnades en riklig blomsterhyllning." (s 47)

<sup>17</sup> Se Sällskapets Nya Iduns medlemsregister. Sällskapet Nya Idun 1885 – 1913. Historik och medlemsförteckning. Sthlm 1914 och Sällskapet Nya Idun 1885 – 1935. Femtioårshistorik. Medlemsförteckning. 1935

<sup>18</sup> Det är också påfallande att flickskolornas lärarinnor i flera intressanta fall agerar samfällt i det offentliga och gör det just i egenskap av flickskolelärarinnor.

skolan.<sup>19</sup> På dessa skolor tjänstgjorde flera av de kvinnor som kom att spela en framträdande roll i offentligheten och då inte bara inom utbildningsområdet. De skolor som lyfts fram här utmärks av att de dragit till sig flera av dessa kvinnor samtidigt. På andra framstående flickskolor, som t ex Palmgrenska och även Wallinska under större delen av den här aktuella perioden, fanns inte några kvinnor som framträder i offentligheten. I det här sammanhanget har vi alltså tagit fasta på att flera kvinnor arbetar tillsammans under någon eller några perioder på samma skola.<sup>20</sup>

### **Åhlinska skolan**

Åhlinska skolan var den näst äldsta flickskolan i Stockholm och grundades av Karin Åhlin 1847. Skolan var under perioden 1889 till 1908 belägen å Malmskillnadsgatan 52 och från 1908 å Dalagatan 16-18. Den fick dimissionsrätt för mogenhetsexamen 1895.

Det är fyra perioder som är särskilt intressanta att lyfta fram, om man vill belysa Åhlinska skolan som mötesplats för kvinnor i eller på väg ut i offentligheten. Under två läsår, 1893/94 – 95/96, ingick i kollegiet sex kvinnor som på olika sätt var aktiva eller kom att bli aktiva i offentligheten; som förtroendevalda på ledande poster, trogna arbetare i kvinnorörelsen eller anställda i den. Bland dessa fanns Anna Ahlström och Ellen Fries.<sup>21</sup> De två sista åren på 1890-talet var fyra av de sex fortfarande kvar som lärare på skolan.<sup>22</sup> Ett par år senare hade två lämnat skolan och under läsåren 1900/01 – 01/02 var det en annan kombination av fyra kvinnor med olika typ av engagemang i kvinnorörelsen som arbetade på skolan, bland dem Astrid Cleve och Lydia Wahlström.<sup>23</sup> Under de sista åren av den här aktuella perioden (1913/14 – 19/20) fanns Eva Ramstedt, Alexandra Skoglund och Lydia Wahlström som lärare på Åhlinska skolan.<sup>24</sup>

Alla de ovan nämnda hade disputerat för filosofie doktorsgrad; Astrid Cleve och Eva Ramstedt var docenter och tidvis under perioden verksamma även vid Stockholms högskola.

### **Whitlockska skolan**

Whitlockska skolan eller Stockholms nya samskola, som den egentligen hette, grundades 1893 av Anna Whitlock, som redan tidigare drivit en skola tillsammans med Ellen Key. Anna Whitlock var utbildad vid Högre lärarinneseminariet i Stockholm. Skolan låg från 1893 på Kammakargatan 8 och flyttade 1913 till Eriksbergsgatan på Östermalm. Den fick dimissionsrätt för mogenhetsexamen 1903.

Även när det gäller Whitlockska skolan kan man lyfta fram två perioder som mer intressanta, nämligen läsåren 1898/99 – 1904/05 och 1914/15 – 19/20.<sup>25</sup>

---

<sup>19</sup> Källa för samtliga skolor i den här studien är årsredogörelserna, som finns i respektive skolas arkiv, som förvaras på SSA.

<sup>20</sup> De kvinnor som lyfts fram är exempel på kvinnor som var synliga i offentligheten på olika sätt, inte bara inom den pedagogiska delen av den. Alla finns nämnda i offentliga biografier från den aktuella tidsperioden eller ingår som centrala kvinnor i vårt projekt.

<sup>21</sup> De övriga var Sigrd Leijonhufvud, Adéle Philipson och Elisif Roth g Theel, anställd i kvinnorörelsen, samt Ellen Bergman, organist, sångpedagog, tonsättare och från 1876 ledamot av Musikaliska Akademien. Informationen om kvinnorna här och i fortsättningen är hämtad från offentliga biografier 1914, 1924 och 1990.

<sup>22</sup> Ellen Fries, Sigrd Leijonhufvud, Adéle Philipson och Elisif Roth.

<sup>23</sup> De övriga var Sigrd Leijonhufvud och Adéle Philipson.

<sup>24</sup> Under vårterminen 1914 var också Gulli Petrini anställd där.

<sup>25</sup> Den första perioden fanns Anna (Brita) Bergstrand, Sigrd Björklund, Emilia Broomè och Adéle Philipson som lärare på skolan. Samtliga var aktiva i kvinnorörelsen på olika sätt. Lsåret 01/02 var också Astrid Cleve anställd och 04/05 Kerstin Hesselgren. Under 14/15 – 19/20 fanns fortfarande Anna Brita Bergstrand och Sigrd Björklund kvar på skolan tillsammans med ytterliga två kvinnor, som är

### **Ahlströmska skolan**

Ahlströmska skolan grundades 1902 av Anna Ahlström, som var fil.dr med examen från Uppsala. Skolans egentliga namn var Nya Elementar för flickor. Den erhöll dimissionsrätt för mogenhetsexamen 1909 och var belägen å Kommendörsgatan.

Under hela den här aktuella perioden var Anna Ahlström och Alexandra Skoglund aktiva på skolan, den förstnämnda som föreståndare, den senare som lärare. Ellen Terserus, som också blev biträdande föreståndare, anställdes läsåret 07/08. Läsåren 12/13 – 15/16 var också Astrid Cleve von Euler lärare och 15/16 även Gulli Petrini. Det sistnämnda läsåret var således fem kvinnor, som alla var mer eller mindre aktiva i offentligheten och då framför allt i kvinnorörelsen, arbetskamrater på Ahlströmska skolan. Dessutom var fyra av dem fil.dr. De tre sista läsåren på 1910-talet fanns alla de ovan nämnda utom Astrid Cleve kvar på skolan.

### **Anna Sandströms skola och seminarium**

Anna Sandströms skola eller Nya skolan, som den egentligen hette, grundades av Anna Sandström och Fredrique Runqvist 1883. Den var belägen vid Karlavägen/Engelbrektskatan. Anna Sandströms seminarium startade 1900 och hon var utbildad på Högre lärarinneseminariet.

Under två läsår var flera i det här sammanhanget intressanta kvinnor kolleger på Anna Sandströms skola. De kom också att på olika sätt bli aktiva i offentligheten. År 1893/94 var bland andra Marie Louise Gagner och Hedwig Sidner anställda.<sup>26</sup> De gjorde båda sina huvudsakliga yrkesinsatser som adjunkter och sedermera lektorer vid Stockholms folkskoleseminarium. Vi får genom dem en länk mellan flickskolorna och detta seminarium.<sup>27</sup> Under läsåret 16/17 var Astrid Cleve von Euler, Kerstin Hesselgren och Honorine Hermelin knutna till skolan.

### **Brummerska skolan**

Brummerska skolan grundades 1882 av Eugenie Brummer g Steinmetz. Hon var utbildad vid Högre lärarinneseminariet i Stockholm. Skolan var från 1897 belägen å Johanneskatan 18.

Även för Brummerska skolan gäller att det är två läsår som är intressanta: 1885/86 – då var bl.a. Sofi Almquist knuten till skolan – och tio år senare, vårterminen 1896.<sup>28</sup>

---

intressanta i det här sammanhanget, nämligen Ingrid Warburg och Gulli Petrini.

<sup>26</sup> De övriga var Sigrid Leijonhufvud, som spelade en framträdande roll i kvinnorörelsen, Elsa Posse som fanns inom det musikaliska området och var en av de ledande inom rörelsen för vegetarianer och Kerstin Wall, som var den första kvinnliga skolinspektören (tillsammans med Karolina Widerström).

<sup>27</sup> Sidner var bl.a. ledamot av 1906 års folkundervisningskommitté som en av de första kvinnorna i landet med dylikt uppdrag. Hon var också en av de första kvinnorna som valdes till ledamot av överstyrelsen för Stockholms stads folkskolor, var under 1900-talets början ledamot av dess barnavårdsnämnd och inspektör för dess barnhem. Hon var också inspektör för det seminarium som var en del av Detthowska skolan läsåren 1916/17 – 19/20. Gagner gjorde några uppmärksammade offentliga utspel när det gäller sedlighetsfrågan och den s.k. Nick Carterlitteraturen, blev en av statens granskare av biograffilmer och var en produktiv läroboksförfattare

<sup>28</sup> 1885/86 arbetade dessutom Anna Bergström och Elisabet Eurén på skolan, 1896 var Anna Bergström, Marie Louise Gagner, Adéle Philipson och Clara Wahlström anställda. Anna Bergström presenteras i Boel Englund och Jonas Gustafssons konferensbidrag. Elisabet Eurén blev efter ett antal år som adjunkt vid folkskoleseminariet i Umeå adjunkt och senare lektor i pedagogik och psykologi vid Stockholms folkskoleseminarium. Clara Wahlström var syster till Lydia Wahlström och själv aktiv på olika sätt i offentligheten bl.a. som föreläsare.



## Wallinska flickskolan

Wallinska flickskolan var den äldsta av Stockholms flickskolor, grundad 1831 av ärkebiskopen J.O. Wallin. Wallinska skolan erhöll dimissionsrätt för mogenhetsexamen redan 1874. Fram till 1908 var den belägen på Riddarholmen; därefter vid Tegnérslunden.

Den här skolans roll som mötesplats för kvinnor på väg ut i offentligheten eller i offentligheten gäller egentligen bara ett läsår, nämligen 1884/85, då tre för oss intressanta kvinnor var lärare där: Ellen Bergman, Maria Cederschiöld och Ellen Fries.

## Länkar mellan flickskolor

Betraktar vi skolorna ur ett annat perspektiv framträder ett annat mönster. Vi kan se många av de nämnda kvinnorna som länkar mellan olika skolor – antingen vid en och samma punkt i tiden eller vid punkter som följer efter varandra. Ett flertal av kvinnorna arbetade med andra ord på flera av skolorna – under olika perioder eller parallellt och ibland både-och.

Sammanställningen i bilagan är ett försök att visa hur det mönstret såg ut.

En av kvinnorna, musiklärarinnan Anna Bergström, arbetade långa perioder på fem av de aktuella skolorna. Hon tjänstgjorde på Södermalms högre läroanstalt för flickor, Lyceum för flickor, Ateneum, Brummerska skolan och Högre lärarinneseminariet. Under en stor del av sin tjänstgöring arbetade hon på minst tre skolor samtidigt.<sup>29</sup>

Fyra av kvinnorna arbetade under den här aktuella perioden på fyra olika skolor. Anna Ahlström fanns på Åhlska, Lyceum för flickor, Sofi Almquists samskola och 1903 startar hon sin egen skola, Nya elementarskolan för flickor (Ahlströmska skolan).<sup>30</sup> Det betyder att under ett läsår var hon på två skolor samtidigt.

Astrid Cleve von Euler arbetade även hon på Åhlska skolan. Under ett läsår fanns hon också på Whitlockska.<sup>31</sup> Ungefär tio år senare återkom hon som lärare och då på Anna Sandströms skola och seminarium. Efter två läsår fick hon också tjänst på Ahlströmska skolan.<sup>32</sup> Under sin tid som lärare i Stockholm var hon under bägge perioderna på två flickskolor samtidigt.

Elisabet Eurén var lärarinna på fyra av de aktuella skolorna: Brummerska skolan, Högre lärarinneseminariet, Lyceum för flickor och folkskollärarinneseminariet.

Elsa Posse g. Uppling, som var musiklärare, återfinns på Åhlska, Södermalms högre läroanstalt för flickor, Anna Sandströms skola och Wallinska. Under stora delar av sin tjänstgöring var hon på fyra skolor samtidigt.

Av de övriga tjänstgjorde en klar majoritet (13) på tre av de aktuella skolorna och resten (6) på två. Oavsett hur många skolor man tjänstgjorde vid uppvisar flertalet samma typ av tjänstgöringsmönster som de ovan nämnda kvinnorna. Alla utom två arbetade delar av sin tjänstgöring på två eller flera skolor samtidigt.<sup>33</sup>

<sup>29</sup> Södermalms högre läroanstalt för flickor låg vid Adolf Fredriks torg; skolan fick dimissionsrätt 1907, Lyceum fick dimissionsrätt redan 1882, den fanns från 1910 på Kommendörsgatan 13, Ateneum var från 1910 belägen vid Sveavägen 46 o. 48.

<sup>30</sup> Anna Ahlström var också på Norra Latin (ett statligt pojkläroverk) 1899/00, där hon då gjorde sitt provår. – Almquistska samskolan var belägen vid Nybrogatan 13; den fick dimissionsrätt 1905.

<sup>31</sup> Astrid Cleve von Euler var 1898 – 1902 också assistent i kemi på Stockholms högskola.

<sup>32</sup> Astrid Cleve von Euler gjorde sitt provår 1912 på Norra Real (statligt pojkläroverk) och var vik. lektor där 1912/13 – 1915/16. 1913–17 var hon också biologisk assistent vid Sv. hydrografisk-biologiska kommissionen.

<sup>33</sup> De enda som inte följer mönstret är Sigrid Björklund och Anna Sörensen.

Vissa av kvinnorna hade också tjänstgöring vid andra läroanstalter än flickskolorna och seminarierna. Några gjorde provår vid statliga högre läroverk eller vid seminarium.<sup>34</sup>

Med ovanstående genomgång som utgångspunkt kan vi konstatera att flickskolorna och de två seminarierna i Stockholm kring förra sekelskiftet utgjorde mötesplatser för flera av de kvinnor som kom att spela roll i offentligheten under den här perioden. De allra flesta hade ett akademiskt utbildningskapital som inte var gångbart på den marknad det egentligen var avsett för. De brukade det i stället som ett led i att skapa socialt kapital, möjligt att använda för att driva framför allt kvinnofrågor. Med vår genomgång vill vi åskådliggöra att i den processen var flickskolorna – särskilt vissa av dem – viktiga som bas för nätverksbygge.

Nu byter vi perspektiv. Från att ha haft de kollektiva nätverken i blickfältet vänder vi oss mot ett enskilt levnadsöde: Anna Sörensen (1875–1943). Vi låter henne levandegöra flickskolan och seminariet som bildningsväg, verksamhetsfält och väg mot offentligheten. Vi ser hur hon bygger på och utnyttjar sina rum av möjligheter för att nå en av de högsta offentliga tjänster en dåtida kvinna kunde inneha, vi följer med till några av hennes sociala nätverk och ger prov på det spänningsfält mellan kvinnor med olika bakgrund och kapital som tar form kring den pedagogiska offentligheten.

### **Anna Sörensen – med seminariet som bildningsväg och verksamhetsfält**

Anna Sörensens huvudsakliga verksamhet i Stockholm kom att infalla mot slutet av vår period: hon utnämns till rektor för folkskoleseminariet i Stockholm år 1919. Hennes liv och gärning illustrerar emellertid den situation som rådde för intellektuella kvinnor under denna tid: antalet möjliga tjänster att söka var ytterst begränsat och krävde stor beredskap att flytta mellan städer belägna i rikets olika landsändor. Vi vänder inledningsvis blickarna till rikets andra stad.

Anna Sörensen föddes den 11 april 1875 i Göteborg. Hennes far var inflyttad från Danmark. Han var verksam inom ett av det sena 1800-talets nya, tekniskt intressanta och 'moderna' yrken – fotograf –, han synes ha avancerat från anställd till småföretagare. Hans titlar visar på rörlighet.<sup>35</sup>

### **Olika rum, olika horisonter – flickskola, folkskoleseminarium och en akademisk tankevärld**

Anna Sörensens skolgång skedde i Göteborgs Nya Elementarläroverk för flickor, som hon lämnade 1892 med lysande avgångsbetyg i de teoretiska ämnena.<sup>36</sup> När hon två år senare avlägger mogenhetsexamen som privatist vid Venersborgs högre elementarläroverk är betygen däremot slätstrukna.<sup>37</sup> Efter mogenhetsexamen kan vi

<sup>34</sup> Provår vid läroverk gjorde exempelvis Anna Ahlström, Sigrid Björklund, Astrid Cleve von Euler, Ellen Fries, Eva Ramstedt, Ingrid Warburg, provår vid folkskoleseminariet gjorde Anna Sörensen.

<sup>35</sup> LarsOlof Lööf, *Göteborgs fotografer. Ateljéer och yrkesmän 1840–1910*, Göteborg 1999, s 47–55, s 206; i Göteborg var under perioden 1840–1910 något över 200 fotografer yrkesverksamma längre eller kortare tid. Fotografer började vara verksamma i Sverige främst kring 1860; 1870 fanns 150 företagare i branschen, se Sten Carlsson, *Yrken och samhällsgrupper. Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866*, Stockholm 1968, s 73.

<sup>36</sup> SSA, Anna Sörensens arkiv: Betygshandlingar.

<sup>37</sup> Man kan observera det paradoxala i att Anna Sörensen, som senare i livet kom att författa flera historiska översiktsverk, som lät historia ingå i sin fil.kand.-examen, vars provårsuppsats ägnades historieundervisningen i folkskolan och som sedermera blev lektor i bl.a. historia, själv ej blev godkänd i studentexamen i det i betyghänseende gemensamma ämnet historia och geografi.

följa den unga Anna till Skara folkskolelärarinneseminarium, där hon avlägger folkskollärarexamen 1895 efter ha följt den fjärde årskursen under två terminer. Avgångsbetyget visar samma tendens som flickskolebetyget. Så följer några år som vikarierande, extra ordinarie och ordinarie folkskollärare.<sup>38</sup>

I oktober 1896 skriver Anna Sörensen in sig vid den privata Göteborgs högskola, som startat sin verksamhet endast fem år tidigare. Hon fortsätter emellertid tjänstgöringen som folkskollärare parallellt med sina akademiska studier: hon var inskriven vid högskolan i knappt sex år innan hon avlade sin filosofie kandidatexamen men arbetade heltid som folkskollärare under fem av dessa år.

Anna Sörensens filosofie kandidatexamen 1902 omfattar ämnena historia, teoretisk filosofi, praktisk filosofi, nordiska språk och estetik med litteratur och konsthistoria.<sup>39</sup> Den domineras således ej av studier i skolämnen; först år 1903 och 1904 efterprövar hon ämnena matematik och geografi; det förra ämnet tenterar hon vid Uppsala universitet. Hennes studiekarriär tyder på ett genuint intresse för filosofi.

Sörensens akademiska lärare tillhörde tidens kulturelit i brytpunkten mellan äldre och nyare vetenskapsideal.<sup>40</sup> I den studiemiljö hon trots sin korta tjänstledighet för akademiska studier ändå måste varit delaktig i vid Göteborgs högskola mötte hon flera av sin tids främsta humanistiska forskare och kulturpersonligheter.<sup>41</sup> Hon börjar förmera det intellektuella kapital hennes höga flickskolebetyg är ett uttryck för.

### Omvägar till statlig lärartjänst

Anna Sörensen återgår till sin folkskollärartjänst för ännu ett drygt läsår, men i januari 1904 förordnas hon av Skara domkapitel att vikariera på en adjunktstjänst vid folkskollärarinneseminariet. Hon har nu tagit det första steget på den karriärväg som skulle komma att leda henne till den högsta befattningen på området. Vägen går via provårstjänstgöring vid folkskollärarinneseminariet i Stockholm.<sup>42</sup> Under provåret undervisar hon som timlärare dels vid seminariet, dels vid Anna Sandströms skola. Hon handleds av lektor Leonard Wærn vid Högre Lärarinneseminariet i den teoretiska provårskursen och provårsuppsatsen (med titeln *Historieundervisningen i folkskolan*) samt av bl.a. Marie Louise Gagner och Hedwig Sidner, med vilka hon senare skulle komma att samarbeta i flera viktiga avseenden, i den praktiska delen.<sup>43</sup> På höstterminen

<sup>38</sup> I en intervju i samband med sin pensionering 1935 berättar hon att hon på sin första plats som tjuguarig nyutexaminerad lärarinna – ironiskt nog i Torsten Rudenschölds gamla skola på Kållandsö – fick en klass om 125 barn att ta hand om; NDA 11.4.1935.

<sup>39</sup> SSA, Anna Sörensens arkiv: Examensbevis filosofie kandidatexamen.

<sup>40</sup> Hon har tenterat historia för professor Ludvig Stavenow, teoretisk filosofi för professor Vitalis Norström, praktisk filosofi för professor Efraim Liljeqvist, nordiska språk för professor Gustaf Cederschiöld och estetik för professor Otto Sylwan. Stavenow var en betydande historiker och blev senare rektor för Göteborgs Högskola, Vitalis Norström var en av samtidens dominerande filosofiprofessorer i striden om arvet efter Boström; han valdes 1909 in som ledamot av Svenska Akademien. Norström var för övrigt en av Ellen Keys starkaste kritiker. Efraim Liljeqvist skrev tidigt arbeten inom psykologins område, Gustaf Cederschiöld gjorde bl.a. viktiga insatser på den nysvenska grammatikens och stilistikens fält; han visade ett starkt intresse för modersmålsundervisningen, Otto Sylwan var docent i litteraturhistoria och estetik och professor vid Göteborgs Högskola; även han kom senare att bli högskolans rektor. Se t.ex. Ernst Liljedahl, *Vitalis Norström. Hans liv och verk*, Stockholm 1917, Svante Nordin, *Den Boströmska skolan och den svenska idealismens fall*, Lund 1981, Mats Persson, *Förnuftskampen. Vitalis Norström och idealismens kris*, Stockholm/Stehag 1994. Uppgifterna i övrigt om professorerna hämtade i huvudsak från *Svensk uppslagsbok* 1947–1955.

<sup>41</sup> Om miljön vid Göteborgs Högskola och om Stavenows historieundervisning, se t.ex. Jarl Torbacke, *Carl Grimberg. Ett underbart öde?* Stockholm 1993, s 28–46.

<sup>42</sup> SSA, Folkskoleseminariets i Stockholm arkiv: Skrivelse 14 juni 1904. Provårsansökningar 1899–1921.

<sup>43</sup> SSA, Folkskoleseminariets i Stockholm arkiv: Fredrik Lundgren, Berättelse till chefen för ecklesiastikdepartementet rör. profårsarbetets anordning o. gång ht 1904 resp vt 1905 o. L. M Wærn,

följande läsår tjänstgör hon vid Detthowska skolan och Nya Lärarinneseminariet; här undervisar hon i psykologi, modersmålet, historia, geografi och matematik.<sup>44</sup> Under provårstiden i Stockholm kunde Anna således knyta kontakter med Hedwig Sidner och Marie Louise Gagner samt med kvinnliga skolföreståndare och reformpedagoger som Anna Sandström och Alma Detthow.

Ännu en gång söker sig nu Anna Sörensen som vikarie till ett av de få statliga seminarierna för kvinnliga studerande – och med adjunktstjänster tillgängliga för kvinnor. Hon tillträder ett vikariat vid folkskollärarinneseminariet i Kalmar i januari 1906. Under våren detta år ansöker hon hos Konungen om att hon måtte förklaras berättigad att söka och inneha ordinarie befattning som adjunkt vid folkskollärarinneseminarium utan att ha fullgjort gällande stadgas krav på minst två års tjänstgöring som lektor eller adjunkt vid folkskoleseminarium eller allmänt läroverk eller annan läroanstalt under läroverksöverstyrelsen. Konungen beviljar ansökan; en väl vitsordad tjänstgöring under flera terminer vid privat seminarium och skola samt en femton terminer lång tjänst i folkskola visar sig kunna uppväga tre terminers tjänstgöring vid statligt seminarium eller läroverk.

Under hösten 1906 söker hon så och utnämns på en ordinarie adjunktstjänst vid folkskollärarinneseminariet i Falun i ämnena kristendomskunskap, modersmål samt pedagogik och metodik.<sup>45</sup>

Det ovan skildrade sätter ljuset på den paradoxala och utsatta situation de kvinnliga lärarna med högre utbildning befann sig i. För att bli behörig som seminarieadjunkt måste hon ha tjänstgjort i två år på sådan tjänst för vilken behörighet söktes – och där vikariatsmöjligheterna var ytterst begränsade.<sup>46</sup> Det gällde att flytta mellan städer i Sveriges olika landsändar och att skriva till Konungen om dispens i det fall en ordinarie tjänst råkade bli ledig.

### I skärningspunkten mellan pedagogik och religion

Anna Sörensen visade tidigt ett starkt intresse för teologiska frågor. En viktig sida hos henne speglar den personliga kristna tron och de kyrkliga nätverken. Hon utvidgar sina studier genom att 1906 för professor Pfannenstill vid Lunds universitet undergå förhör i teologisk etik, varvid hon ådagalägger insikter som motsvarar dem som i teologie kandidatexamen skulle fått vitsordet Med beröm godkänd.<sup>47</sup> Hon deltar aktivt i det kyrkligt-teologiska mötet i Örebro 1910 – ett möte där diskussionen stod intensiv mellan företrädare för en modernare syn på den kristna världs- och livsåskådningen och företrädare för en äldre teologi.<sup>48</sup> Hon är aktiv inom kristliga studentrörelsen,

---

Skrivelse 6/6 1905 till rektor för folkskoleseminariet; SSA, Anna Sörensens arkiv; Maria Lodén, Intyg 7/6 1905. Till kollegiet hörde även Maria Bergmark, som Anna inleder ett mångårigt samarbete med ett par år senare då de tillsammans ger ut ett arbete i tre band på kristendomsundervisningens område (*Guds verk I–III*, 1913).

<sup>44</sup> SSA, Anna Sörensens arkiv; Alma Detthow, Intyg 1905.

<sup>45</sup> I Falun blir hon kollega till bl.a. Valborg Olander, framstående inom modersmålsundervisningens didaktik och nära vän och tidvis livskamrat till Selma Lagerlöf.

<sup>46</sup> I riket fanns fram till sekelskiftet endast fem, därefter sex folkskollärarinneseminarier, ett seminarium som utbildade både kvinnor och män och ett statligt högre lärarinneseminarium; att jämföra med allmänna läroverk för manlig ungdom i alla större och flertalet medelstora städer.

<sup>47</sup> SSA, Anna Sörensens arkiv; M. Pfannenstill, Lund, Intyg 25/9 1906.

<sup>48</sup> Se mötesberättelsen med samtliga inlägg refererade: Kyrkligt-teologiska mötet i Örebro 1910. *I religiösa och kyrkliga frågor nr 41–47*, Stockholm 1910–1911. Av en tidningsuppgift (*Örebro Dagblad* 30 juni 1910) framgår därtill att Anna Sörensen i ett inlägg yrkat på en ändring i trosartiklarnas formulering med hänvisning till den samvetsnöd den gällande formuleringen kunde väcka hos de unga som ej var teologiskt skolade. Det torde vara detta inlägg Emilia Fogelklou avser när hon i sina minnen menar att det för henne starkaste intrycket under Örebromötet var Sörensens vittnesbörd i denna sak; se

ordförande i Falu lokalavdelning av Svenska Kvinnors Missionsförening och håller föredrag om hur missionen bättre ska kunna tas upp i kristendomsundervisningen.<sup>49</sup>

Hennes skriftställarskap återfinns i skärningspunkten mellan det religiösa och det pedagogiska området. Hon lämnade viktiga bidrag såväl till diskursen om det moderna barnet som till en kristendomstolkning och en kristendomsundervisning i modernitetens tjänst. Hon talar övertygande för en bibeltolkning och Kristusuppfattning på modern historisk grund. När hon t.ex. vid det tionde allmänna kyrkliga mötet i Stockholm 1920 håller föredrag på temat *Varför vi behöva Kristus* länkar hon på ett intressant sätt kristen mystik till en pragmatisk historieuppfattning:

”Ha vi sett så djupt in i Kristi väsen, som vi kunna göra inför hans kors, då förnimma vi, att Kristus icke skymmer Gud för oss, vi förnimma, att vi i honom möta Guds egen kärlek. Vi lära känna en Gud, som handlar med oss i och genom historia.

Ty denna ’gudomsstråle mild och ren’, detta ’Guds härlighets återsken’ ha vi fått möta inte i teorier utan som historisk verklighet. Vilken stor gåva är det inte, som historiens Herre givit just vår generation, att vi tack vare den historiska bibelforskningen fått se Kristus på det sätt, som just vi behövde honom, som en konkret historisk verklighet.”<sup>50</sup>

Det djupa religiösa engagemanget skall ses inte som något marginellt utan som en viktig dimension i den mentalitet som många av föregångskvinnorna gav uttryck för och själva hade formats av. Trosfrågor – inte enbart en vilja att värna om ett sedligt liv – var starkt levande hos många av dem.<sup>51</sup>

Vilka är intrycken av denna Anna Sörensens tidiga studie- och yrkesbana? De teoretiska snarare än de praktiska skolämnena var uppenbart vad hon fann sig mycket väl tillrätta med. En stor målmedvetenhet och ett starkt engagemang för både intellektuellt arbete och lärargärningen speglas i materialet. Omdömena om hennes undervisningsskicklighet blir allt mer lysande. Den akademiska karriären genomförs målmedvetet med allt fler efterprovningar och andra studier för att uppnå behörighet för adjunktstjänst i de breda ämneskombinationer som ännu var vanliga på seminarierna. Samtidigt lyser de genomförda tvåbetygskurserna i vardera praktisk och teoretisk filosofi fram som uttryck för ett genuint intresse för ämnesområdet – och kanske för de psykologistudier som ännu endast var möjliga inom filosofiämnet.

Att hennes och familjens ekonomiska tillgångar torde ha varit knappa och inte möjliggjort finansiering av längre studier vittnar hennes mycket korta tjänstledighetstid om. Samtidigt som hon går provår undervisar hon vid Anna Sandströms skola och är timlärare vid det seminarium där hon fullgör sin provårstjänst, som adjunkt i Falun undervisar hon mellan tre och fyra timmar i veckan också vid elementarläroverket för flickor i staden.

---

Emilia Fogelklou, *Barhuvad*, Stockholm 1950, s 127.

<sup>49</sup> Se t.ex. UUB: Brev från Anna Sörensen till Uppsala Kristliga Studentförbund, Studentmissionsföreningen 4/2 1918, Anna Sörensen, *Genom tvivel, Sveriges kristliga studentrörelses folkskrifter* 35, Stockholm 1918.

<sup>50</sup> Anna Sörensen, *Varför vi behöva Kristus*. I *Evangeliet och kyrkan*. Föredrag vid tionde allmänna kyrkliga mötet i Stockholm 1920, Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag 1920, s 12–16, citatet s 15. Övriga föredragshållare vid detta kyrkliga möte var professorerna Harald Hjärne och Rob. Malmgren, hovpredikanterna J. Källander och Viktor Rundgren, reseombudet C.A. Hedlund, dr Carl Sebardt, kyrkoherde John Melander, pastor Otto Centerwall, riksdagsmännen P.H. Sjöblom och Fabian Månsson, ärkebiskop Nathan Söderblom, veterinär Gustav Thorsell och rektor Manfred Björkquist (ibid., s 90).

<sup>51</sup> Se Inger Hammar, *Emancipation och religion*, Stockholm 1999, vad gäller vikten av att lyfta fram religionens betydelse för frågan om kvinnors utträde i det offentliga.

## Pilotfall för kvinnor till statlig fullmaktstjänst – kvinnligt nätverk på offentlig arena

Våren 1915 tar Anna Sörensen ett djärvt steg: hon söker den ledigförklarade rektorstjänsten vid folkskolläraryrkesseminariet i Stockholm. Befattningen var en så kallad kunglig fullmaktstjänst och alltså då ej öppen för kvinnor. Ett kvinnligt nätverk som under vår period kan sägas ha tagit form i det offentliga är Akademiskt bildade kvinnors förening; Anna Sörensen var medlem och senare en kortare tid styrelseledamot. Ärendet med hennes ansökan till rektorstjänsten blir ett pilotfall i vilket ABKF engagerar sig, och som bidrog till att kvinnor kom att få tillträde till fullmaktstjänster vid seminarierna flera år före den formella ändringen av regeringsformens paragraf 28.

Folkskolöverstyrelsens underdåniga utlåtande till Konungen i ärendet belyser dilemmat mellan regelverk och reell kompetens. Överstyrelsen uttalar att bland de sökande adjunkt Anna Sörensen otvivelaktigt hörde till dem vilka med hänsyn till insikter, erfarenhet och övriga egenskaper som erfordrades hos styresmannen för ett seminarium främsta borde komma i åtanke, men samtidigt har överstyrelsen "icke kunnat finna, att gällande lagstiftning medger förordnande genom Kungl. Maj:t av kvinnlig seminarierector," varför man förordar seminarieadjunkten, fil.dr Helge Nelson.<sup>52</sup>

Nu agerar ABKF till förmån för Anna. Styrelsen uppdrar i januari åt föreningens ordförande Karolina Widerström att uppvakta överdirektör Bergqvist angående dispens för Anna Sörensen från gällande lagregel.<sup>53</sup> Uppvaktningen ägde rum tidigt samma år; Karolina Widerström rapporterar att överdirektören visat sig mycket intresserad av de uppvaktandes förslag och framhållit att det vore lämpligast att initiativet kom från de kvinnliga seminarieadjunkterna; man borde dock ansöka om generell behörighet för kvinna att söka och inneha rektorsbefattning vid kvinnligt seminarium, ej om personlig dispens för Sörensen.

De kvinnliga seminarieadjunkterna ingick till Kungl. Maj:t med en anhållan om dylik behörighet för kvinna; skrivelsen remitterades till Folkskolöverstyrelsen, som tillstyrkte och förordade en ändring av regeringsformens paragraf 28. Styrelsen refererade därvid till sitt utlåtande ett år tidigare över lärarlönenämndens betänkande och återopade därtill det faktum att rektorstjänsten i Kalmar upprätthållits av en kvinna sedan 1912 samt erfarenheterna vid det privata kvinnliga folkskoleseminariet i Göteborg, som hade en kvinnlig föreståndare.<sup>54</sup>

Detta ärende illustrerar den typiska alliansbetonade taktik de kvinnliga akademikerna tillämpade: i samband med uppvaktningar av centralt placerade, gärna i kvinnornas sak relativt positivt inställda manliga makthavare framlade de sina yrkanden i form av alternativa förslag som ifrågavarande ämbetsman eller statsråd ombads värdera med hänsyn till vad som kunde vara lämpligt i ärendets fortsatta hantering. Utifrån en sådan strategi utformade man sedan skrivelser och andra aktioner.

1918 beslutade regeringen att adjunktstjänsterna vid folkskoleseminarierna från 1919 successivt skulle övergå i lektorstjänster. Anna Sörensen utnämns genom kunglig

<sup>52</sup> ABKFs arkiv F:1: Folkskoleöverstyrelsens underdåniga utlåtande till Konungen ang. tillsättning av rektorstjänsten vid folkskoleseminariet i Stockholm, bilaga 1 till Folkskoleöverstyrelsens skrivelse 20/3 1916 till Konungen angående behörighet för kvinna att anställas som rektor vid kvinnligt folkskoleseminarium.

<sup>53</sup> ABKFs arkiv, A1:1: Protokoll från styrelsens sammanträden 1908–23, ABKF styrelseprotokoll 21/1 1916.

<sup>54</sup> ABKFs arkiv F 1: Folkskoleöverstyrelsens skrivelse 20/3 1916 till Konungen angående behörighet för kvinna att anställas som rektor vid kvinnligt folkskoleseminarium. Skrivelsen var undertecknad av överdirektör Bergqvist; föredragande i ärendet var C.O. Arcadius.

fullmakt den 13 december 1918 till *lektor i kristendomskunskap och historia* vid folkskolläraryrkesseminariet i Falun från den 1 januari 1919. Samma år hade rektorstjänsten i Stockholm på nytt blivit ledig; Anna Sörensen söker ånyo och denna gång utnämns hon till detta det högsta statliga ämbete möjligt att inneha för en dåtida kvinna.

### **Strategisk balansgång för seminariets gemensamma bästa**

I de sammanvävda processer av allians, underordning, uteslutning, kamp och motstånd som kom till uttryck i denna värld av kvinnor och män intar Anna Sörensen en intressant position. Hon utnyttjar det begränsade rum av möjligheter som står henne till buds och hon söker vidga detta rums gränser, men hon väjer medvetet för att utmana och riskera öppen konflikt med ett manligt etablissemang. Här torde hon varit typisk för flera av de aktuella kvinnorna.

Anna Sörensen exemplifierar i flera av sina ställningstaganden en balansgång mellan å ena sidan etablerade institutionella intressen och kampen för kvinnas rätt till lika ställning med mannen. Hon tillhörde inte de akademiskt bildade kvinnor som stod på barrikaderna i den publika debatten; hon skapade inte som Anna Ahlström ett eget rum, en egen plattform från vilken det var möjligt att göra olika uppseendeväckande utspel i det offentliga. Hon saknade också de ekonomiska möjligheter och det sociala kapital som ett sådant ställningstagande hade förutsatt.

Anna Sörensens strategi på väg mot det som skulle bli den högsta statliga tjänst en dåtida kvinna kunde inneha gick via de stegvisa små förändringarnas modell. Men den gick också via värnandet om ett övergripande gemensamt seminarieintresse framför att kämpa för att snabbt nå likställighet mellan seminariernas kvinnor och män i t.ex. löne- och pensionsfrågor. I en av de stridsfrågor som ställde kvinnor mot kvinnor inom den pedagogiska offentligheten – frågan om seminarieutbildade kvinnors behörighet för vissa tjänster där det i princip krävdes akademisk examen – tog hon t.ex. på pragmatiska grunder ställning för de seminarieutbildade kvinnorna.<sup>55</sup>

Vad möjliggjorde att Anna Sörensen kunde förordnas på rektorstjänsten när den ånyo blev ledig? Vilket symboliskt kapital bar fram henne till denna position?

Situationen var helt klart inte densamma som för de kvinnliga aspiranterna på tjänst vid allmänt läroverk. Folkskolläraryrkesseminarierna var endast sex till antalet. Tillsammans med Högre lärarinnesseminariet var dessa läroanstalter de enda statliga läroverken för kvinnliga studerande. Antalet kvinnliga adjunkter var mycket begränsat; få torde ha kunnat komma ifråga för rektorstjänst.

Symbolvärdet bör däremot ha varit stort för statsmakten: genom att visa att åtminstone på några platser i det högre allmänna skolväsendet en kvinna fanns som rektor visade man sin goda vilja gentemot de akademiska kvinnorna och deras sympatisörer. Motståndarna sköt därtill in sig på just de manliga läroverken och samskolorna; att kvinnor skulle undervisa kvinnor väckte inte samma starka känslor (jfr Emil Häggdebatten).<sup>56</sup>

Anna Sörensen var inte heller den första rektorn vid kvinnligt seminarium; 1917 hade Augusta Westerberg förordnats till rektor i Kalmar efter att som vikarie upprätthållit tjänsten sedan 1912.

<sup>55</sup> ABKFs arkiv F 1: Anna Sörensens yttrande 14 maj 1912 till ABKF som svar på skrivelse till de kvinnliga seminarieadjunkterna om synpunkter på FUKs förslag om högre lärarinnesseminarium som behörighet för seminarieadjunktstjänst.

<sup>56</sup> Jfr Christina Florin & Ulla Johansson, *Där de härliga lagrarna gro ...*, Stockholm 1993, om läroverket och dess karakteristika som institution.

Det handlade således om en kombination av att tiden var mogen, motståndet fokuserat på de manliga läroverken där de manliga akademikerna verkligen hade något att förlora i form av ett mycket större antal möjliga tjänster, en liberal regerings behov av att markera sin goda vilja och i någon mån de kvinnliga akademikernas taktiska agerande genom alliansen med folkskolöverstyrelsen och dess överdirektör.

Som ett möjligt tema för Anna Sörensens gärning står det intensiva och engagerade arbetet. Om hur arbetet håller tvivel och ångest borta skriver hon 1918 i sitt föredrag vid Kristliga Seminarist- och Studentmötet i Mörrum; uppsatsen har titeln *Genom tvivel*.

Det främsta kapital Anna bär på synes vara det intellektuella. Hon har en lysande förmåga att formulera sig, hon visar stor kapacitet att producera såväl historiska framställningar som utredningstext parallellt med ett ordinarie heltidsarbete, hon tar på sig styrelseuppdrag i olika intresseföreningar med anknytning till yrket.

Däremot står hon knappast på barrikaderna. Hon utnyttjar på goda pragmatikers vis det möjligas konst; när tiden är mogen väjer hon emellertid inte för att testa det möjligas gränser.

Anna Sörensen kom att stå som portalgestalt för kvinnan verksam på statlig fullmaktstjänst inom en med de manliga läroverken i många avseenden formellt likställd läroanstalt. Vad betydde detta för hennes möjligheter att agera i det offentliga? Såg hon sig som symbol för statsmakten eller som lärarinna med viss makt och myndighet att påverka i det tysta? Tilldelades hon av andra en inte önskad symbolisk ställning som inramade och kringsnärjde hennes liv?

## **Nätverk, offentlighet, fält – avslutande tankar**

Vår studie är ett led i att undersöka och lyfta fram i ljuset den karaktär kvinnors nätverk hade och vilken roll de spelade för kvinnors utträde i en pedagogisk offentlighet och uttrycken för kvinnornas agerande i denna offentlighet. Vi har prövat tanken att flickskolorna och seminarierna i Stockholm kunde utgöra basen för nätverk mellan kvinnor; vi har aktualiserat frågan att kvinnorna härigenom kunde ackumulera ett socialt kapital som stöd i formandet av ett offentligt rum. Vi har levandegjort de strategier en pionjärkvinna begagnade på vägen mot ett högt statligt ämbete i det offentliga. Vi vill avslutningsvis väcka ytterligare en fråga, nu med anknytning till begreppet fält.

Med fält menar vi i korthet ett system av relationer mellan positioner, vilka innehas av personer eller institutioner och som hålls samman av strider om något som för dessa är värdefullt. Vi vill nu pröva idén att flickskolorna och seminarierna i Stockholm kring förra sekelskiftet skulle kunna utgöra ett skuggfält i förhållande till läroverken – ett skuggfält vars centrala positioner bars av kvinnor som hade akademisk utbildning och också investerat i provår. Vi vill betona, att vi introducerar detta resonemang som ett provisoriskt försök att pröva om begreppet skuggfält kan skänka vår tolkning en rikare innebörd.

Provårsutbildningen var männens väg till tjänst på högre statligt läroverk, dit kvinnorna inte formellt ägde tillträde. Flickskolan, till nittio procent ett privat alternativ, konstruerades så att säga i skuggan av läroverket, med dess erkända värden som ledstjärnor men *också* något helt tvärtemot och spegelvänt – det alternativa, det som bar ett drag av illegitimitet i förhållande till det etablerade fältet – eller med andra ord egenskaper som kan sägas känneteckna ett skuggfält.<sup>57</sup>

<sup>57</sup> Se J.P. Roos & Anna Rotkirch, Fält i skuggan av fält, i D. Broady (red.), *Kulturens fält*, Göteborg 1998; jfr Annika Ullmans bidrag till konferensen.



Vad skulle nu begreppet skuggfält kunna tillföra som redskap i vår tolkning? Eftersom kvinnorna inte formellt hade möjlighet att få ordinarie tjänst som lärare vid högre statligt läroverk hänvisades de till flickskolorna eller seminarierna. De investeringar de hade gjort i akademisk utbildning var inte gångbara inom det etablerade läroverksfältet, utan de fick söka sig till och även skapa ett alternativ vid sidan om och i relation till – i skuggan av – läroverket. I flickskolan återfinns åtminstone två kategorier av kvinnliga lärare – de som hade utbildats på Högre lärarinneseminariet och de som hade akademisk utbildning, med eller utan provår.<sup>58</sup> De förstnämnda hade i och med sitt val av utbildning bestämt sig för att arbeta på flickskolor, eftersom den utbildningen var avsedd för den skolformen. De senare var i en annan situation. Deras studier skulle, om de varit män, gett dem tjänst på högre statligt läroverk. I stället mer eller mindre tvingades de att söka sig till de privata flickskolorna eller samskolorna för sin försörjning. På dessa skolor mötte de och kom att samarbeta med icke-akademiskt utbildade kvinnor.

Eftersom framför allt flickskolorna befann sig i 'underläge' i förhållande till läroverken – seminariernas relation till läroverken var mer komplicerad – och flickskolorna dessutom var privata skolor beroende av ekonomiskt stöd från sina avnämare, är det rimligt anta att det var viktigt för dess kvinnor att oavsett utbildningsbakgrund samarbeta i sin professionella gärning. Det bör betyda att flickskolorna bidrog att skapa förutsättningar för att olika grupper av kvinnor kunde lära känna varandra och arbeta tillsammans. Det i sin tur hade man nytta av i arbetet med att driva olika frågor som var viktiga för kvinnorna under den här perioden. Det utbildningskapital de akademiskt utbildade kvinnorna hade med sig från exempelvis Uppsala kunde användas som socialt kapital via flickskolorna i Stockholm. Det är nog också så att det sociala kapital man förde med sig från Uppsala och eventuellt redan från den grundläggande studietiden vid flickskolor i Stockholm förstärkte denna process.

Den här bilden kan vara rimlig om man utifrån ovanstående studie betraktar flickskolorna och seminarierna och de i offentligheten framträdande kvinnor som var lärare där. Men den bilden kan kompliceras. Under de senare delarna av den här aktuella perioden, och framför allt under 1920-talet, framträdde i samband med diskussioner om kvinnliga lärare på pojkläroverken en tydlig motsättning mellan akademiskt utbildade kvinnor och de som hade seminarieutbildning (jmf Emil Häggdebatten). Fanns den också på flickskolorna och seminarierna? En akademiskt utbildad flickskollärare formulerar följande:

"Ett tillfälligt mellanhavande fick jag också i Pedagogiska sällskapet. Detta var en organisation för huvudsakligen Stockholms folkskollärare och privatskolor fast det från början varit avsett att utgöra samband mellan gossläroverken och de privata, där den kvinnliga lärarpersonalen var den vida övervägande. Detta hindrade dock inte, att det manliga elementet även i Pedagogiska sällskapet på grund av kvinnlig blygsamhet gjorde sig onödigt brett. Så gott som hela lärarinnestaben var ju utexaminerad från Kungl. Högre lärarinneseminariet. Och eftersom den under sin utbildning haft män endast till lärare, aldrig till kamrater, uppstod på det hållet en subordination, som påminde om sjuksköterskornas gentemot läkarna. De ännu ytterst fåtaliga lärarinnorna med akademisk bildning var ju inte så lättduperade, men kunde inte på länge få någon betydelse."<sup>59</sup>

<sup>58</sup> Dessutom fanns det lärare som saknade formell utbildning eller hade utbildning från annat håll. På flertalet flickskolor och även på seminarierna fanns också manliga lärare, men de lämnas utanför den här diskussionen.

<sup>59</sup> Lydia Wahlström, *Trotsig och försagd*, 1949, s 173.

Var det så att den här inställningen, som försöker förklara men ändå uttrycker en överlägsen attityd till dem med icke-akademisk utbildning, fanns även i det dagliga arbetet på flickskolorna? Men att kvinnorna på det skuggfält som flickskolorna utgjorde utsattes för ett "tryck" från läroverksfältet som inte gav utrymme för strid? Att det yttre trycket gjorde att kvinnorna oavsett utbildningsbakgrund och ambitioner för övrigt måste hitta ett sätt att samarbeta? Eller att det i flickskolevärlden för de akademiska kvinnorna inte fanns några män att alliera sig med, som det fanns i läroverken och på seminarierna?

Här har situationen sannolikt präglats av ambivalens. När Anna Sörensen ställs inför frågan om seminarieutbildade kontra akademiskt utbildade adjunkter på folkskoleseminarierna tar hon i princip ställning för akademisk utbildning på sikt, men värnar om de seminarieutbildade kvinnliga kollegerna som goda lärarkrafter och vill inte öka de formella kraven för behörighet. Trots detta knyts hon en tid senare till ABKFs styrelse som ledamot.

Vår analys pekar mot att vad vi här provisoriskt kallat skuggfält under perioden hålls samman *både* av den kontroversiella frågan om seminarium eller akademi som grund för tillträde *och* av det övergripande, gemensamma och solidariska intresset för kvinnans rätt till ämbete.

### **Exkurs: Flickskola och seminarium som utkomstmöjlighet**

Det finns ytterligare en aspekt på flickskolornas och seminariernas betydelse för kvinnors möjligheter att ta sig ut i offentligheten. För flera av de kvinnor som hittills har behandlats var tjänstgöringen vid flickskolorna viktig för deras försörjning. När Astrid Cleve von Euler blev ensam med fem barn vid skilsmässan 1912 var det nödvändigt att få in pengar. De möjligheter som stod till buds var i första hand flickskolor, även om viss forskningsverksamhet, ett vikariat på ett statligt pojkläroverk och skrivandet av en lärobok i kemi också fanns med i bilden. Även om det här exemplet kan verka extremt var det ett tjugotal av de kvinnor som på olika sätt spelade en roll i offentligheten under perioden 1880 – 1920 som i större eller mindre omfattning tjänstgjorde vid Stockholms flickskolor och seminarier.<sup>60</sup>

Förutom de kvinnor som lyfts fram ovan är det ytterligare ett par som fanns på Stockholms flickskolor i sådan omfattning att de är intressanta att tydliggöra som exempel på den roll flickskola och seminarium spelade som utkomstmöjlighet.<sup>61</sup>

Även om det inte i det här sammanhanget har varit möjligt att redovisa omfattningen av kvinnornas tjänstgöring, ska ändå några exempel kommenteras. Både Ellen Fries och Lydia Wahlström var studierektorer på Åhliniska skolan med ansvar för den gymnasiala utbildningen. Det innebar att de hade administrativt arbete och ansvar samt oftast 10-15 timmars undervisning per vecka. Lydia Wahlström kommenterar sin tjänstgöring med

”full tjänstgöring ville jag inte ha för att få tid till föredrag och författarskap, och fast detta sedan skaffade mig lägre pension, skulle jag önska att alla lärare hade någon syssla bredvid undervisningen. Det är onaturligt att begära sex timmars intellektuell tjänstgöring om dagen plus skrivbordsrättning och lektionsförberedelser. För att inte råka ut för nervöst sammanbrott, måste man i så fall söka göra arbetet maskinmässigt. Mitt

<sup>60</sup> Det är i det här sammanhanget inte möjligt att i detalj kartlägga hur omfattande vars och ens tjänstgöring var, eftersom det källmaterial som använts inte tillåter det. Men för flertalet finns tillräckligt med uppgifter som gör att man kan dra de slutsatser som dras.

<sup>61</sup> Maria Cederschiöld tjänstgjorde under fem år i början av 1880-talet på Wallinska skolan. Beth (Betty) Hennings arbetade på Sofi Almquists samskola under fem läsår från 1915/16.

timantal har under olika år växlat mellan 11 och 18, (beroende på lärartillgången, som Stockholms privatskolor konkurrerade om) och jag har på så sätt kunnat komma till skolan med nya intryck från bibliotek och föredragsresor. Men så kunde också gymnasiets schema vid höstterminens början ta hela fem dar, fast jag därvid hade trogen hjälp av klassföreståndarinnan Lilly Rosenberg, som i hög grad underlättade mina expeditionsgörömlar.”<sup>62</sup>

Att det kunde vara påfrestande att ha en lärartjänst, när man kanske egentligen helst vill helt ägna sig åt den andra sysselsättningen framgår av hur Lydia Wahlström upplevde sin pensionering.

”Det var helt enkelt ljuvligt att slippa indela livet i terminer, att få komma och gå som man ville utan att behöva vara tillbaka i skolan från tisdag middag till fredag middag.”<sup>63</sup>

Flera av dem som arbetade på mer än en skola hade periodvis en tung arbetsbörda. Astrid Cleve von Euler genomförde under vissa tider ungefär fyrtio undervisningstimmar per vecka. Vi har tydliga belägg för att flera andra försörjde sig genom heltidstjänster på de flickskolor och seminarier som finns redovisade här.<sup>64</sup> Andra åter, som till exempel Kerstin Hesselgren, undervisade ett par timmar i veckan på de skolor där hon var anställd. Man kan nog sammanfattningsvis säga att för flertalet av de kvinnor som nämnts i den här studien utgjorde arbetet på flickskolorna och seminarierna en viktig förutsättning för deras försörjning.<sup>65</sup>

Med det här som utgångspunkt skulle man kunna säga att flickskolorna och seminarierna i Stockholm gjorde det möjligt att skapa ett ekonomiskt kapital, som i sin tur bidrog till att ge utrymme för att agera i offentligheten – även utanför den pedagogiska delen av den – för flera av de kvinnor som kom att få framträdande positioner, men även för dem som spelade en andrahandsroll.

## Referenser

Otryckta källor förtecknas i fotnoterna.

Arcadius, Carl Olof, 1911: De svenska folkskoleseminariernas uppkomst och utveckling. I *Folkundervisningskommitténs betänkande I:3*. Stockholm.

Bergmark, Maria & Sörensen, Anna, 1913: *Guds verk I–III. Ur bibeln och kyrkohistorien. Lärobok i kristendom*. Stockholm.

Broady, Donald, Englund, Boel, Heyman, Ingrid, Linné, Agneta, Skog-Östlin, Kerstin, Trotzig, Eva, Ullman, Annika, 1999: *Formering för offentlighet. En kollektivbiografi över stockholmskvinnor 1880–1920*. Uppsala universitet, Institutionen för lärarutbildning.

Carlsson, Sten, 1968: *Yrken och samhällsgrupper. Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866*. Stockholm.

Eurén, Elisabeth, 1911: K. Högre Lärarinneseminiariets femtioårsjubileum den 1 oktober 1911. *Idun* 1 oktober 1911.

<sup>62</sup> Lydia Wahlström, *Trotsig och försagd*, 1949, s 157.

<sup>63</sup> Lydia Wahlström, *Trotsig och försagd*, 1949, s 291.

<sup>64</sup> Hit hör Hedwig Sidner, Marie Louise Gagner, Elisabet Eurén, Sigrid Björklund, Honorine Hermelin, Gulli Petrini, Adéle Philipson, Eva Ramstedt och Anna Sörensen.

<sup>65</sup> Man ska naturligtvis inte bortse från att det finns en annan aspekt på åtminstone vissa av dessa kvinnors tjänstgöring på flickskolorna. Det var viktigt för verksamheten att knyta till sig i offentligheten kända personer för att öka skolans kulturella och sociala kapital samt att påverka eleverna. ”Så småningom fick vi emellertid rätt att själva inbjuda våra examensvittnen och jag passade alltid på att välja lika många kvinnliga som manliga, eftersom flickorna så sällan fick tillfälle att se några betydande kvinnor. På detta sätt lyckades jag förevisa sådana som Agda Montelius, Emilia Fogelklou, Anna Lena Elgström och några av våra kvinnliga läkare.” Lydia Wahlström, *Trotsig och försagd*, 1949, s 165.

- Florin, Christina, 1987: *Kampen om katedern. Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860 – 1906*. Umeå.
- Florin, Christina & Johansson, Ulla, 1993: "Där de härliga lagrarna gro ...". *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850 – 1914*. Stockholm.
- Florin, Christina, Sommestad, Lena & Wikander, Ulla, (red.) 1999: *Kvinnor mot kvinnor. Om systerskapets svårigheter*. Stockholm.
- Fogelklou, Emilia, 1950: *Barhuvad*. Stockholm.
- Fraser, Nancy, 1992: Rethinking the Public Sphere. I Craig Calhoun (ed.) *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge, Mass.
- Fåhræus, Rudolf, 1943: *Högre lärarinneseminiariets historia*. Stockholm.
- Gustafsson, Clas, 1911: Statistiska utredningar angående folkskoleseminariernas elever under åren 1866–1910. I *Folkundervisningskommitténs betänkande I:3*. Stockholm.
- Habermas Jürgen, 1984: *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*. Lund. [Strukturwandel der Öffentlichkeit, Neuwied 1962]
- Habermas, Jürgen, 1992: Further Reflections on the Public Sphere. I Craig Calhoun (ed.) *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge, Mass.
- Hammar, Inger, 1999: *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860 – 1900*. Stockholm.
- Hammarberg, Lena, 2000: *En sund själ i en sund kropp*. Avhandlingsmanus. Lärarhögskolan i Stockholm.
- Idun* 1898 och 1911.
- Kyrkligt-teologiska mötet i Örebro 1910. I *I religiösa och kyrkliga frågor nr 41–47*, Stockholm 1910–1911.
- Liljedahl, Ernst, 1917: *Vitalis Norström. Hans liv och verk*. Stockholm.
- Linné, Agneta, 1996: *Moralen, barnet eller vetenskapen? En studie av tradition och förändring i lärarutbildningen*. Studies in Educational Sciences 6. Stockholm.
- Lundin, Claës, 1890: *Nya Stockholm*. Stockholm.
- Löf, Lars Olof, 1999: *Göteborgs fotografer. Ateljéer och yrkesmän 1840–1910*. Göteborg.
- Nordin, Svante, 1981: *Den Boströmska skolan och den svenska idealismens fall*. Lund.
- Nya Dagligt Allehanda* (NDA) 11 april 1935.
- Persson, Mats, 1994: *Förnuftskampen. Vitalis Norström och idealismens kris*. Stockholm/Stehag.
- Roos, J.P. & Rotkirch, Anna, 1998: Fält i skuggan av fält. I Donald Broady (red.) *Kulturens fält*. Göteborg.
- Sjöstrand, Wilhelm, 1969: *Pedagogiska grundproblem i historisk belysning*. Lund.
- Skog-Östlin, Kerstin, 1984: *Pedagogisk kontroll och auktoritet*. Malmö.
- Spetze, Gudrun, 1992: *Stockholms folkskolor 1842–1882*. ÅSU 169. Uppsala.
- Svensk uppslagsbok* 1947–1955.
- Sällskapet Nya Iduns medlemsregister. Sällskapet Nya Idun 1885–1913. Historik och medlemsförteckning. Stockholm 1914.
- Sällskapet Nya Idun 1885 – 1935. Femtioårshistorik. Medlemsförteckning. Stockholm 1935.
- Sörensen, Anna, 1918: Genom tvivel. *Sveriges kristliga studentrörelsers folkskrifter* 35. Stockholm.
- Sörensen, Anna, 1920: Varför vi behöva Kristus. I *Evangeliet och kyrkan. Föredrag vid tionde allmänna kyrkliga mötet i Stockholm 1920*. Stockholm.
- Torbacke, Jarl, 1993: *Carl Grimberg. Ett underbart öde?* Stockholm.
- Ullman, Annika, 2000: *Stiftarinnegenerationen*. Manuskript. Lärarhögskolan i Stockholm.
- Wahlström, Lydia, 1949: *Trotsig och försagd*. Stockholm.
- Ödman, Per-Johan, 1995: *Kontrasternas spel. En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*. Stockholm.
- Örebro Dagblad* 30 juni 1910.

**Bilaga: Lärare på flera flickskolor och seminarier i Stockholm 1880 - 1920**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
E. Bergman	80/81-96/97	79/80, 81/82-92/93	80/81-81/82 83/84-95/96										
S. Almqvist			81/82 84/85-87/88 80/81-83/84					85/86-86/87		92-			
A. Bergström	97/98-15/16			80/81-82/83		82/83-96/97	82/83-95/96	86/87-01/02	83 -				
A. Sandström									83/84-02/03	87/88-12/13			
K. Wall	91/92-02/03								92/93, 94/95-96/97				
E. Upplång		93/94-20/21		89/90-01/02			90-24		88/89, 92/93				
S. Leijonhufvud				91/92-08/09									
A. Skoglund				12/13-20/21	11/12								
A. Ahlström				93/94-95/96	94/95					01/02-02/03			03/04-20/21
E. Eurén	86/87				87/88-91/92			85/86					03/04-20/21
Ellen Fries			84/85-85/86	85/86-99/00	83/84								
S. Björklund					97/98								
Gulli Petrini				vt 14									
M-L Gagner								93/94-98/99	92/93			07/08	
E. Cederblom						15/16-19/20							
A. Philipson				93/94-20/21				vt 96			94/95 96/97-05/06		
K. Hesselgren	10/11-11/12								04/05-16/17 (6 läsår)		04/05-06/07		
A. Cleve Euler				00/01-01/02					10/11-16/17		01/02		12/13-15/16
A. Sörensen									04/05			05/06	
Lina Rydberg	10/11			07/08-08/09									
I. Warburg				02/03-04/05							02/03-03/04 14/15-20/21		
E. Ramstedt				vt 13-13/14 15/16-19/20						11/12			
H. Hermelin								13/14-18/19	16/17-21/22				

1 = Fö.sem; 2 = HLS/Statens normal; 3 = Wallinska; 4 = Åhlinska; 5 = Lyceum för flickor; 6 = Ateneum f. fl.; 7 = Södermalms högre läroanstalt för fl.; 8 = Brummerska skolan; 9 = Anna Sandströms skola; 10 = Sofi Almqvists skola; 11 = Whitlockska skolan; 12 = Dettowska skolan; 13 = Ahlströmska skolan.

# Den kvinnliga eliten.

Annika Ullman

## Den kvinnliga eliten

Det offentliga slutomdömet om stiftarinne- och föreståndarinnegenerationen andas idel erkännanden. I 1940-talets statliga skolutredningar omtalas de som "vårt lands kvinnliga elit i avseende på begåvning, duglighet och organisationsförmåga" och deras insatser beskrivs som "framsynta" och "imponerande":

"Flickskoleväsendet hade länge framstått som det verksamhetsfält, där kvinnlig begåvning och initiativkraft kunde utvecklas mest fritt och självständigt. Flickskolorna drogo därför under 1800-talets senare hälft till sig en mycket stor del av vårt lands kvinnliga elit i avseende på begåvning, duglighet och organisationsförmåga, och raden av framsynta, kloka och kraftfulla föreståndarinnor och lärarinnor vid dessa skolor ter sig imponerande."<sup>1</sup>

Först, bäst, främst *eller* utstötta, sidordnade och ringaktade?

Egentligen är det förvånande hur lätt det är att förfalla till antingen demonisering eller detronisering, hur enkelt det är att antingen uppförstora en pionjär (i egenskap av först) eller att förminska en nykomling (i egenskap av sist). Visst var Sofi Almquist, Anna Sandström och Anna Ahlström avundsvärda representanter för en liten klick – socialt, ekonomiskt och kulturellt – välutrustade döttrar med eget utbildningskapital och egna framskjutna positioner. Säkert var de begåvade och duktiga och säkert uppfattades de, både av sin samtid och av sig själva som just en "kvinnlig elit". De var högutbildade, självförsörjande och de tog på ett iögonfallande sätt sig själva i anspråk inom det verksamhetsfält som var den privata flick- (och sam-)skolans. Deras erfarenheter som banbrytare, vägröjare och nyskapare måste rimligtvis ha medverkat till en kollektiv självbild av excellens; för att inte säga elitism. Vi finner den kanske tydligast uttryckt i den tveksamhet som många av dessa kvinnopionjärer uppvisade i frågan om allmän och lika rösträtt. Med sina höga bildningsbanor, med sina erfarenheter som dugande ledare, genom det talutrymme de erövat inom den pedagogiska offentligheten, fann de – naturligt nog – att de befann sig högt över den övriga massan. Även om de uppfattade sig själva som bevis för att också kvinnor *kunde* kvalificera sig för ett fullt medborgarskap, finner man i de här kretsarna en påtaglig ovilja mot att fungera som slussöppnare för hela kvinnokollektivet.

Men samtidigt som de kvinnliga föregångarna signalerade avstånd till de kvinnliga efterföljarna, markerade den manliga offentligheten tydlig distans till de kvinnliga nykomlingarna. Framförallt kan man konstatera att "elitkvinnornas" formella utbildningskapital vägde lätt inom den specifika infrastruktur som hierarkiserade tidens utbildningsexamina, statliga behörighetsbestämmelser och befattningstitlar. Även om man inte skall underskatta Högre lärarinneseminiariets oerhörda betydelse för flickskoleväsendets uppbyggnad, måste man konstatera att ett avgångsbetyg från detta *högre* kvinnoseminarium värderades långt *lägre* än en studentexamen från ett vanligt

<sup>1</sup> SOU 1944:20, s 62, SOU 1948:27, s 347.

läroverk. Även om *många* av de tidiga kvinnliga akademikerna skapade sig själva höga positioner – t.ex. som studierektor – inom de privata flickläroverken, måste man komma ihåg att deras examina *icke* gick att utväxla ens mot betydligt lägre befattningar inom det allmänna läroverket.

Hur skall man alltså förstå den dubbla erfarenheten av att vara främst inom en social kategori och sämst inom en annan?

### Med Simone de Beauvoir som jämförelse

I Toril Mois teoretiskt raffinerade studie av Simone de Beauvoir *Hur man skapar en kvinnlig intellektuell* (1996) utmanas såväl personbiografins linjära förklaringsambitioner (ursprung – finalitet), som kultursociologins fokusering på individerna som agenter i ett givet tidrum (habitus – symboliskt kapital – position)<sup>2</sup>. Genom en sorts ”social psykoanalys” där stor vikt läggs vid hennes förhållande till utbildningssystemet, ger Moi inte endast en fördjupad förståelse av Beauvoirs subjektivitet i förhållande till de objektiva strukturer som omgav henne utan också ett värdefullt bidrag till tolkningen av de *kollektiva erfarenheter* som de kvinnliga pionjärerna gjorde just inom utbildningssystemet och som pretendenter på offentliga positioner.

Även om Simone de Beauvoir var fransyska och även om hon var en bit yngre (f. 1908) än de svenska kvinnor som figurerar i min undersökning, kan vi se att deras tidiga förutsättningar starkt påminner om varandra. Också Simone fick sin grundläggande skolgång vid en privat flickskola; ”Adéline Désirs flickskola” i Paris. Också för Simone de Beauvoir fanns – liksom för Anna Ahlström och hennes jämnåriga svenska kolleger – en valsituation i 17-18 års åldern. Skulle hon gå den specifikt *kvinnliga* utbildningsvägen genom ett högre lärarinneseminarium – ”Sévres” efter den lilla by utanför Paris där denna högre lärarutbildning för kvinnor var förlagd – eller skulle hon välja att pröva sina vingar inom akademien med dess *manligt* präglade villkor? För Beauvoir tycks valet ha varit tämligen enkelt. Hon ville läsa filosofi och hon ville pröva gränserna för sin förmåga. Hon riktade in sig mot den prestigefulla agrégationsexamen i filosofi vid Sorbonne och hon såg fram mot att bryta ny mark inom kvinnokollektivet (”jag längtade efter att bli en av dessa pionjärer”<sup>3</sup>).

Toril Moi intresserar sig särskilt för Beauvoirs tydliga avsmak för de renodlade kvinnoansammanhangen, (”vid närmare eftertanke var jag inte angelägen om att stänga in mig tillsammans med kvinnor någonstans utan för Paris”)<sup>4</sup> och funderar samtidigt över hur pass medveten Beauvoir var om att hon istället kom att placera sig i en kontext där alla insatser mättes med manlig måttstock. När hon valde bort lärarinneseminarier i Sévres valde hon samtidigt bort den examen där kvinnor mätte sig mot kvinnor, den så kallade ”agrégation feminine”. När hon istället inriktade sig mot en agrégee i filosofi var detta den examen som gick under benämningen ”agrégation masculine”.<sup>5</sup> Finast

<sup>2</sup> Toril Moi: *Simone de Beauvoir. Hur man skapar en kvinnlig intellektuell* (1996), [Orig. Simone de Beauvoir. *The making of an Intellectual Woman*, 1994]. I boken laborerar hon med såväl psykoanalytiska, filosofiska, kultursociologiska, feministiska som litteraturvetenskapliga frågeställningar. Självddefinierar hon sitt grepp som *personlig genealogi*. Op.cit., s 27-30.

<sup>3</sup> Op.cit., s 77. (citatet hämtat från Simone de Beauvoir: *En familjeflickas memoarer [Mémoires d'une fille rangée, 1958]*)

<sup>4</sup> Op.cit., s. 74. (citatet hämtat från Simone de Beauvoir: *En familjeflickas memoarer [Mémoires d'une fille rangée, 1958]*)

<sup>5</sup> Op.cit., s 75.

bland de fina, eftertraktad av åtskilliga, erhållen av få. Genom att välja filosofi som huvudämne trängde hon in på den mest manliga av de akademiska domänerna<sup>6</sup>

Efter tre års examensförberedande studier vid några privata undervisningsanstalter, blev den då 21-åriga Simone de Beauvoir *agrégée* i filosofi vid Sorbonne. Året var 1929 och hon klarade sig mycket bra i den konkurrensen, trots att merparten av hennes medtävlare hade förberett sig vid den mytomspunna Ecole Normale Supérieure, elitinstitutionen dit endast män hade tillträde. Av de sextiosex kandidater som gick upp i examen var det endast tretton som klarade sig. Censorerna rangordnade Simone de Beauvoir som näst bäst, efter Jean Paul Sartre, då 23 år.<sup>7</sup>

Man skulle kunna säga att *Moi* använder just detta "Nummer två efter Sartre" som bändverktyg för att komma åt hur Simone de Beauvoir konstruerade sig själv som kvinnlig intellektuell. Hon undersöker hur det var möjligt för samma Beauvoir som i *Det andra könet* [*Le deuxième sexe*, 1949] så skarpsynt identifierade kvinnors annorlunda villkor, att lika envist hävda att hennes egen andra-placering var ett enkelt resultat av förutsättningsfri och rättmätig tävlan.<sup>8</sup> Hon frågar sig vidare hur Beauvoir i sin iver att skapa sig en position som intellektuell på lika villkor, samtidigt så grovt kom att underskatta betydelsen av de distinktioner som redan hade ägt rum, *innan* hon tog sin examen. Beauvoir erkände endast de uttalade spelregler som syftade på kapaciteten vid själva examensögonblicket.<sup>9</sup> Att också hon – liksom det övriga kvinnokollektivet inom akademien – reste med ett bagage som ansågs som lättare (studentexamen vid en privat flickskola, examensförberedelser vid några privata institut och vid Sorbonne) än den särskilda packning som hennes manliga kolleger hade samlat på sig (från de elitgymnasier dit endast män hade tillträde, som specialdrillade "normaliens"). Framförallt erkände hon aldrig att hon var i avsaknad av den *distinktion* som för alltid skulle komma att omge de manliga kolleger som hade haft privilegiet att förbereda sig vid Ecole Normale Supérieure. Även om Beauvoir – som hon själv uttryckte det – inte tänkte på sig själv som kvinna, så var hennes kappsäck klart igenkännlig som kvinnlig. Och även om hon blev rangordnad som den främsta bland kvinnor, var hon tydligt igenkänd som nykomling i det manliga etablissemanget.

Toril Mois intresse för förbindelserna mellan det yttre (Beauvoirs faktiska villkor inom utbildningssystemet) och det inre (Beauvoirs tolkning av sin egen unika position och det värde hon tillskriver sig själv), leder fram till *spänningen* mellan de dubbla erfarenheterna av att vara främst bland kvinnor och samtidigt ohjälpligt sämst bland männen: Samtidigt som Simone de Beauvoir i sin elitposition utövar symbolisk makt är hon som kvinna ett offer för den symboliska makt hon själv har del i och dessutom gör hennes ovetskap om dessa faktorer henne till slav under fältets mekanismer. Beauvoir är oreflekterat underdånig i förhållande Sartre och samtidigt medvetet överlägsen alla andra.<sup>10</sup> *Moi* sammanfattar:

"Min poäng är alltså att det finns en viktig spänning i Beauvoirs samhällsliga position från slutet av 1920-talet till slutet av 1940-talet. Hon internaliserar och identifierar sig med det franska intellektuella fältets habitus utan att se i hur hög grad denna habitus favoriserar män. Genom sitt personliga förhållande till Sartre får hon också ett

<sup>6</sup> Belysande är Mois citat från en tidningsartikel från 1914 då Léontine Zanta blev den första kvinnliga doktorn i filosofi. Artikelförfattaren förundras över att en kvinna nu hade valt att doktorera i filosofi "den svåraste, den mest fruktade av doktorsgraderna. Denna grad kräver så stor intellektuell kraft och erfarenhet i att hantera tankar att den uppfattas som männens särskilda domän". Op.cit., s 77.

<sup>7</sup> Op.cit., s 78.

<sup>8</sup> Se särskilt kap 1 "Nummer två efter Sartre", ss 35-60 och kap 7 "Beauvoirs utopi: frigörelse i *Det andra könet*", ss 235-276.

<sup>9</sup> Op.cit., kap 2.

<sup>10</sup> Op.cit., s 95.



känslomässigt intresse av att identifiera sig med hans ambitioner att uppnå en kulturellt dominerande position. Men det faktum att hon är kvinna placerar henne i ett långt mer marginellt förhållande till den kulturella legitimiteten än hennes utbildning förberett henne för. Att hon fick tillgång till högre utbildning gjorde det möjligt för henne att bli en självständig intellektuell kvinna, men just detta gjorde henne också ur stånd att se hur det intellektuella fältet hon identifierade sig med marginaliserade henne som kvinna. Denna position är dubbelt självmotsägande eftersom hon inte bara är ovetande om sin egen relativa marginalisering, utan också om de maktmekanismer som fungerar till hennes fördel.”<sup>11</sup>

Med tanke på att Simone de Beauvoir räknats som emblematiske figur för kvinnliga intellektuella under 1900-talet och att många i paret Beauvoir & Sartre tyckt sig se en modell för ett intellektuellt hon & han kan Toril Mois komplicerande tolkningar verka förvirrande och provocativa. Hur kan man hylla någon som ”kvinnopionjär” som i praktiken ville tona ned det faktum att hon var kvinna och istället få uppmärksamheten på sin filosofiska och litterära produktion? Vad betyder en ”kvinnlig intellektuell”, när måttstocken – både för att släppas in på det intellektuella fältet och för att verka där – föreskrev symboliska värden, (ett visst utbildningskapital, en viss social magi) som endast män hade haft tillgång till?

### Den dubbla erfarenheten

Toril Moi sätter fingret på de paradoxala villkor för handling, självvärdering och bedömning som Beauvoir delade med de första generationerna kvinnor som ”i princip” hade tillgång till samma utbildningsinstitutioner och yrkesområden som sina manliga kolleger. I ett sådant *i-princip-tillstånd* kan det vara svårt att riktigt identifiera vilka värdeskalor som är strikt bekönade och vilka som erbjuder möjligheter till gränsöverskridanden och nykonstruktioner. Å ena sidan måste naturligtvis nykomlingarna – för att bli igenkända, välkomnade och respekterade – ödmjukt erkänna den etablerade ordningen av formellt rangordnade examina, utbildningstitlar och offentliga behörighetsbestämmelser. Å andra sidan är det uppenbart att de – bara genom sin blotta närvaro – utmanade väsentliga delar av samma ordning. Dittills hade kriterierna undantagslöst utgått från att seminaristen, studenten, kandidaten, licentiaten, doktorn och rektorn *per definition* var en man. På så sätt blev kvinnorna inte vilka nyanlända som helst; de blev språkliga (och sociala) anomalier. Deras närvaro tvingade inte endast fram de otympliga språkkonstruktionerna ”kvinnlig student”, ”kvinnlig filosofie doktor”, ”kvinnlig intellektuell” utan provocerade också fram diverse föreställningar om vilka egenskaper bestämningen ”kvinnlig” tillförde – alternativt avförde – från ursprungsbegreppet.<sup>12</sup>

Men även om man bortser från denna – inte alltid så – sofistikerade diskussion kring manligt/kvinnligt som omgav de kvinnliga utbildningspionjärerna decennierna kring sekelskiftet 1900, skall man se att deras faktiska möjligheter att hävda sig inom den manligt organiserade offentligheten var starkt begränsade av systemets inneboende strukturer. Endast så länge de höll sig till kvinnoströmmen kunde de fullt ut räkna med uppskattning. Så fort de lämnade sin tilldelade planhalva blev de misstänkliggjorda, vägda och av olika anledningar funna för lätta. Alltid var det något de nyanlända hade glömt att ta med sig: Simone de Beauvoir hade ”glömt” att förbereda sin framtida bana genom att förädla sitt intellektuella kapital vid Ecole Normale Supérieure, Anna Ahlström hade glömt att en akademisk examen saknade marknadsvärde om den

<sup>11</sup> Op.cit., ss 94-95

<sup>12</sup> Jfr Annika Ullman: *Rektorn. En studie av en titel och dess bärare* (1997) där jag i kapitlet ”Manligheten” (ss. 265-274) diskuterar hur den manligt definierade titeln rektor – med ”rektorska” som tillhörande frutitel – successivt blir möjlig att använda också för kvinnliga skolledare.

erhållits av en kvinna, Anna Sandström hade glömt att hon bakom Uffe-pseudonymen bara var en vanlig privatskoleföreståndarinna.....

Så länge de höll sig till flickskolorna, flickläroverken, lärarinneseminarierna och "det privata" kunde de dock hyllas som framstående lärarinnor, auktoritativa ledare och till och med tidigt utses som statliga kommittéledamöter.<sup>13</sup> I samma stund som det började se ut som om vissa kvinnor fullt ut tänkte utnyttja möjligheten till studentexamen och universitetsstudier måste Strindberg varna för risken att kvinnor söker bilda sig i *samma* mening som de bildade männen. I samma stund som de kvinnliga akademikerna tycktes vilja lämna sin "berättigade" plats på de privata flickläroverken för att i stället *blanda sig* med kollegerna vid de allmänna läroverken, fick Emil Hägg & Co panikångest och manade de kvinnliga kollegerna även fortsättningsvis upprätthålla distinktionerna: "Vi män gå ej och bjuda ut vår manliga psyke på den kvinnliga läroverksmarknaden och demonstrera den oerhörda risken av dess undvarande i flickläroverken."<sup>14</sup>

Ett belysande exempel på dubbelheten hos det offentliga etablissemangen är värderingen av Anna Sandströms yrkesgärning. Omväxlande hyllas hon som pionjär (som kvinna bland kvinnor) och ringaktas som nykomling (som ofullkomlig bland fullkomliga). År 1904 tilldelades hon av Kungl. Maj:t medaljen i guld av åttonde storleken *Illis quorum meruere labores* "för sin långvariga, nitiska och framgångsrika verksamhet för den kvinnliga ungdomens bildning".<sup>15</sup> Men när riksdagen 1930, efter det att regeringen först avstått från att avgöra ärendet och istället fört över det till den andra statsmakten, stod inför möjligheten att tillerkänna Anna Sandström statlig ålderspension kan man säga att samma insatser vändes emot henne. Inför den formella måttstocken "i statlig tjänst" blev hennes eget symboliska kapital otillräckligt. Det hjälpte inte att många riksdagsmän vältaligt argumenterade för att ge "ett offentligt erkännande åt en av de mest förtjänta personerna inom det svenska undervisningsväsendet",<sup>16</sup> eller att man hävdade att hon "gjort staten och fäderneslandet en tjänst, vida betydelsefullare än mången av dem som formellt äro pensionsberättigade".<sup>17</sup> Inte ens när flera ledamöter påpekade att staten själv – genom att under så lång tid undandra sig ansvaret för flickundervisningen – faktiskt "bar skuld" till att Anna Sandström "aldrig hade varit i statstjänst",<sup>18</sup> lät sig majoriteten övertygas. Vid voteringen avslogs Anna Sandströms ansökan om statlig pension.<sup>19</sup>

Först, bäst, främst eller utstötta, sidoordnade och ringaktade? Det beror på vad och vilka man jämför med.

<sup>13</sup> T.ex 1885 års flickskolekommitté som var den första statliga kommitté som hade kvinnliga ledamöter Sofie Adlersparre och Hilda Casselli, föreståndarinna vid Statens Normalskola.

<sup>14</sup> Emil Hägg: "Svar till fröken Philipsson" i *Göteborgs Handels och sjöfarts-tidning* 21/7 1914.

<sup>15</sup> Påfallande många skolstiftarinnor/föreståndarinnor fick den här offentliga utmärkelsen: Sofi Almquist 1914, Anna Ahlström 1943. Men också Anna Whitlock och flera.

<sup>16</sup> Här motionären rektor Gustav Mosesson i andra kammaren 27 apr. 1929, (prot n:r 31)

<sup>17</sup> Här motionären professor Johan Bergman i första kammaren 27 apr. 1929 (prot n:r 25)

<sup>18</sup> Här Kerstin Hesselgren i första kammaren 1 mars 1930 (prot n:r 13).

<sup>19</sup> Andra kammarens protokoll 1 mars 1930 n:r 14, s 53.



## Bilaga

### Deltagare, konferensen *Formering för offentlighet*, Uppsala, 22 november 2000

Donald Broady, professor  
Inga Elgqvist-Saltzman, professor, kommentator  
Agneta Emanuelsson Blanck, fil. dr, Riksbankens jubileumsfond  
Boel Englund, docent  
Christina Florin, professor  
Jonas Gustafsson, fil. dr  
Inger Hammar, fil. dr, kommentator  
Lena Hammarberg, doktorand  
Ingrid Heyman, fil. dr  
Lena Kåreland, docent  
Agneta Linné, docent  
Ulla Manns, fil. dr, kommentator  
Birgitta Ney, fil. dr, , kommentator  
Lovisa af Petersens, doktorand  
Kerstin Skog-Östlin, fil. dr  
Eva Trotzig, fil. dr  
Annika Ullman, fil. dr\*  
Louise Waldén, fil. dr, kommentator  
Per-Johan Ödman, professor, kommentator  
Eva Österberg, professor

---

\* Vid konferensen diskuterades dessutom Annika Ullmans manus till boken *Stiftarinnor, föreståndarinnor. Sofi Almquist, Anna Sandström, Anna Ahlström och deras tid*, som utkommer under år 2001 på Stockholmia förlag.

## Meddelanden från Forum för pedagogisk historia

en skriftserie som utges av

Forum för pedagogisk historia vid  
SEC, ILU, Uppsala universitet  
Box 21 36, 750 02 Uppsala

i samverkan med

Kulturvetenskapliga forskningsgruppen  
Institutionen för samhälle, kultur och lärande  
Lärarhögskolan i Stockholm  
Box 34 203, 100 26 Stockholm